

MARIAN NAGNAJEWICZ

FORMUŁA *UT ITA DICAM* U CYCERONA

Formuła *ut ita dicam* jest jednym z wielu środków, które służyły Cycleronowi i innym staranniejszym prozaikom rzymskim do usprawiedliwiania czy też łagodzenia słów i wyrażeń uważanych przez nich za śmiałe lub nie dość adekwatne. Pełny wykaz tych środków, jak i wyrażeń usprawiedliwionych u pisarzy łacińskich, przynajmniej czasów starożytnych, jest jednym z pilniejszych postulatów nauki. Ten zaś postulat nie może być spełniony, dopóki nie zostaną pod tym kątem opracowani poszczególni autorzy z Cycleronem na czele.

Dotąd ogłoszone zostały cztery, o ile mi wiadomo, osobne prace, poświęcone wyrażeniom usprawiedliwiającym i usprawiedliwianym u pisarzy łacińskich: O. Heya¹, M. Héline², P. Antina³ i autora niniejszego artykułu⁴. Do tego dochodzą nierównej wartości informacje i wzmianki rozsiiane po słownikach, podręcznikach gramatyki, stylistyki, komentarzach i innych wydawnictwach. Tu obchodzi nas głównie praca Heya, która w pierwszej części pt. „Die Phrase *ut ita dicam*” daje dobre wprowadzenie do zagadnienia, w drugiej pt. „Zum Gebrauch von *ut ita dicam* bei Cicero”, zawiera analizę leksykograficzną 12 wybranych wyrażeń Arpinaty, przeprowadzoną pod kątem funkcji formuły, i ich klasyfikację.

Autor niniejszego artykułu podjął ten temat, by doprowadzić do końca zagadnienie poruszone w drugiej części pracy Heya w sposób fragmentaryczny i egzemplifikacyjny. Aby dać czytelnikowi obraz całości, uwzględniono tu wszystkie wypadki użycia frazy *ut ita dicam* u Cyclerona, które, jak się zdaje, nie zostały jeszcze nigdzie w komplecie zarejestrowane, choć znana jest ogólna ich liczba⁵. Skutkiem tego trzeba było w 12 wypadkach

¹ *Wortgeschichtliche Beobachtungen*. ALLG T. 15:1968 s. 443-467.

² *Ut ita dicam et similia. Recherches sur le sens linguistique de quelques écrivains du Moyen Âge. Homages à Léon Hermann*. Bruxelles 1960 s. 420-430.

³ *Ut ita dicam chez Saint Jérôme*. „Latomus” T. 25:1966 s. 289-304.

⁴ *Wyrażenie ut ita dicam i jego warianty u Kwintyliana*. „Eos” R. 54:1964 z. 2 s. 298-306.

⁵ Hey, jw. s. 447.

zreferować tylko wyniki badań Heya lub ustosunkować się do nich krytycznie. Pewną pomocą w innych wypadkach były gołosłowne często i zbyt lakoniczne uwagi komentatorów. Jedne z nich trzeba było podbudowywać, drugie skonfrontować z objaśnieniami odmiennymi, niektóre odrzucić. Nie brak też miejsc zupełnie dotąd nie tkniętych i pominiętych. Hipotetyczność niektórych z przedstawionych niżej rezultatów ma swoje źródło w delikatności materii i braku dostatecznej liczby przekazów.

Odsyłając czytelnika do artykułu Heya i własnego, pragnę tu zwrócić pokrótce uwagę na kilka jeszcze momentów. Puryzm, czasem w naszych oczach przesadny, którego jednym z przejawów jest właśnie stosowanie środków łagodzących, jest wynikiem tendencji działających w literaturze rzymskiej od jej zarania; wsparła go potem teoria grecka i hołdowała mu szkoła retoryczna. Przesłanki teoretyczne w kwestii środków usprawiedliwiających znajdujemy już u samego Cyncerona, który (*de orat.* 3,165) zaleca łagodzenie (*mollire*) ryzykowniejszych metafor (*durior translatio*) za pomocą *ut ita dicam*, i u Kwintyliana (*inst.* 8,3,37), który każe poprzedzać (*praepondere*) śmielsze nowotwory (*si quid periculosius finxisse videbimur*) tym samym co Cynceron i innymi wyrażeniami łagodzącymi. Konfrontując inną notatkę Cyncerona (*epist.* 16,17,1) z informacją Anonima w *De sublimitate* (32,3) stwierdzono⁶, że wspomniane zalecenia teoretyków rzymskich wypłynęły z doktryny Arystotelesa i Teofrasta. W praktyce pisarzy rzymskich rozrosła się liczba środków łagodzących i uwielokrotniły się typy ekspresji, które uważano za wskazane usprawiedliwić.

Trzon niniejszego artykułu stanowi partia materiałowo-analityczna, w której autor stara się ustalić, gdzie to jest możliwe, na czym polega w każdym poszczególnym wypadku śmiałość wyrażenia warunkująca obecność formuły *ut ita dicam*. Jest ona ułożona według „haseł”, czyli słów usprawiedliwionych, z zachowaniem chronologicznej kolejności ich występowania w dziełach Cyncerona. Po niej następuje część systematyczna, zawierająca spostrzeżenia dotyczące użycia samej formuły i wyrażen zła-godzonych. Zamyka pracę wykaz omówionych słów i wyrażen.

Po tych uwagach wstępnych przechodzimy do części głównej artykułu. Oto wyrażenia, które Cynceron wprowadza za pomocą formuły *ut ita dicam*, i ich omówienie:

1. *corpus civitatis*

Takiej metafory użył młodociany Cynceron (*inv.* 2,168) w wypowiedzi: *Utilitas autem aut in corpore posita est aut in extrariis rebus; quarum*

⁶ Tamże s. 447.

tamen rerum multo maxima pars ad corporis commodum revertitur, ut in re publica quaedam sunt quae, ut sic dicam, ad corpus pertinent civitatis, ut agri, portus, pecunia, classis, nautae, milites, socii, quibus rebus incolumitatem ac libertatem retinent civitates, aliae vero, quae iam quiddam magis amplum et minus necessarium conficiunt, ut urbis egregia exornatio atque amplitudo, ut quaedam excellens pecuniae magnitudo, amicitiarum ac societatum multitudo. Cf. de orat. 2,46: [sc. fortunae bona] sunt generis, pecuniae, propinquorum, amicorum, opum, valetudinis, formae, virium, ingenii ceterarumque rerum, quae sunt corporis aut extraneae. Metaforyczność wyrażenia corpus civitatis polega na odniesieniu rzeczownika corpus do rzeczy abstrakcyjnej, w danym wypadku do państwa ⁷.

Podobnych użyć przenośnych jest u Cyncerona więcej, z tym że corpus ma w nich inne odcienie semantyczne, mianowicie: 1. 'stan, stronnictwo, klasa' — (*Mur. 51*) *duo corpora esse rei publicae, unum debile, infirmo capite, alterum firmum sine capite; huic [...] caput se vivo non defuturum;* 2. 'całość, organizm, organiczna całość' — (*Pis. 25*) *Cn. Pompeio [...] de corpore rei publicae tuorum scelerum tela revellente; (de orat. 2,325) conexum autem ita sit principium consequenti orationi, ut [...] cohaerens cum omni corpore membrum esse videatur; (Brut. 208) cum unum corpus debeat esse defensionis; (orat. 126) quae [sc. ἀθήνας] etsi toto corpore orationis fusa esse debet, tamen in communibus locis maxime excellat; (off. 1,85) ut totum corpus rei publicae curent.*

Widzimy, że późniejsze metafory omawianego typu nie budzą żadnych zastrzeżeń Cyncerona (brak środków łągodzących). Dotyczy to nie tylko połączeń: *corpus orationis* (*orat. 126*), który to zwrot jest poświadczony już w *Rhet. ad. Her.* (4,45,58), i *corpus defensionis* (*Brut. 208*), ale nawet wyrażenia *corpus rei publicae* (*Mur. 51; Pis. 25; off. 1,85*), tak bliskiego formalnie metaforze *corpus civitatis*. Słusznie więc zauważa O. Hey, że przenośne użycie rzeczownika *corpus* jest dla Cyncerona rzeczą normalną i zwyczajną. Co się zaś tyczy wyrażenia *corpus civitatis*, poprzedzonego formułą usprawiedliwiającą *ut sic dicam*, to wspomniany uczyony widzi w nim metaforę indywidualną Cyncerona, odbiegającą od przytoczonych na skutek użycia pregnantycznego słowa *corpus* w sensie 'gołe, nagie ciało' ⁸. Takie użycie wydało się naszemu autorowi śmiałe. Godząc się z Heyem na pregnantyczne użycie słowa, musimy zaznaczyć, że wyrażenie 'nagie, ciało (państwa)' trudno by było zastosować w przekładzie. Może by było lepiej zmieniając obraz Cyncerona zastąpić je np. przez 'trzon'. Nasz autor tworząc metaforę *corpus civitatis* chciał wyrazić pojęcie, które my

⁷ Cf. *Thes. l. l.* IV 1006, 58 n.

⁸ *Jw. s. 456.*

dziś określamy słowami: 'zespół (zasadniczych lub istotnych, lub) konstytutywnych elementów państwa).

2. *campus aequitatis*

I tym razem mamy do czynienia z tropem, zwanym *translatio*. Ale przerośne użycie *campus* jest poświadczane już wcześniej. Najpierw u mówcy Krassusa, o czym informuje nas Ciceron w niżej przytoczonych słowach (*Phil.* 14,17), potem w *Rhet. ad Her.* (4,10,15) w takiej oto próbie niesmacznej nadętości stylu: *Poenite igitur istum, qui montis belli fabricatus est, campos sustulit pacis*, która ilustruje nieco wcześniejsze stwierdzenie tegoż Anonima: *quae [sc. oratio] turget et inflata est, cum [...] verbis [...] duriter aliunde translatis [...] aliquid dicitur*. Ciceron w swoich przerośniach czyni *campus* terenem działania: 1. osób — (*de orat.* 3,70) *ex ingenti quodam oratore immensoque campo in exiguum sane gyrum compellitis*; (*ib.* 3,124) *In hoc igitur tanto tam immensoque campo cum liceat oratori vagari*; (*top.* 45) *latior est campus illorum*⁹; (*off.* 1,61) *Hinc rhetorum campus de Marathone*; (*Phil.* 14,17) *Magnus est in re publica campus, ut sapienter dicere Crassus solebat, multis apertus cursus ad laudem*; 2. rzeczy abstrakcyjnych — (*Caecin.* 84) *Sin hunc locum fugis et reformidas et me ex hoc, ut ita dicam, campo aequitatis ad istos verborum angustias et ad omnes litterarum angulos revocas, in iis intercludere insidias quas mihi conaris opponere*; (*Mur.* 18) *Nullum enim vobis sors campum dedit in quo excurrere virtus cognoscique posset*; (*Att.* 5,15 [r. 51]) *non habeat satis magnum campum ille tibi non ignotus cursus animi et industriae meae*; (*ac.* 2,212) *campus in quo exsultari possit oratio*.

Powyższe zestawienie pozwala: 1° stwierdzić, że przerośne znaczenie słowa *campus* jest w poczuciu Cicerona utarte lub naturalne (poza jednym bowiem wypadkiem brak formalnych zastrzeżeń); 2° skonfrontować metaforę nagłówkową zaopatrzoną w formułę *ut ita dicam* (*Caecin.* 84) z innymi użyciami tegoż słowa u Cicerona, zwłaszcza przytoczonymi w punkcie 2, i u jego poprzedników. To porównanie może nam ułatwić trudną odpowiedź na pytanie, dlaczego wyrażenie *campus aequitatis* wydało się naszemu mówcy na tyle niezwykle, iż wprowadził je przy pomocy frazy usprawiedliwiającej. O. Hey¹⁰ w wyniku szczegółowej analizy szerokiego kontekstu doszedł do wniosku, że niezwykłość omawianego zwrotu polega na tym, iż rzeczownik *campus*, kojarzący się w umyśle Rzymianina przede wszystkim z *Campus Martius*, terenem wyścigów i zabaw,

⁹ Chyba niesłusznie *Thes. l. l.* (III 221, 27) uważa *illorum* za neutrum.

¹⁰ *Jw. s.* 454 n.

otrzymał tu znaczenie 'pola bitwy, swobodnego pola, na którym *aequitas* może rozwijać zwycięsko swoje wojska'. Na bitewny charakter tego pola mają wskazywać metafory: *gladius*, *castra praesidiaque*, *insidiae*, które znajdują się w paragrafie 82¹¹. Zarówno konkluzja Heya, jak i niektóre elementy jej podbudowy budzą wątpliwości.

Należyte zrozumienie wypowiedzi Cycerona zawierającej kłopotliwą metaforę i jej interpretację może ułatwić zapoznanie się z sytuacją, w jakiej się ona pojawia. Oto istotne momenty tej sytuacji z uwzględnieniem tła mowy *Pro Caecina*. Między Cecyną, prawnym spadkobiercą niezżyjącej żony, i Ebucjuszem, plenipotentem zmarłej, toczy się spór o jedną z jej posiadłości, którą ten ostatni nieprawnie uważa za swoją własność. Gdy Cecyna zjawił się w otoczeniu przyjaciół, by wejść w posiadanie spornego majątku, Ebucjusz ze swymi ludźmi odpędził go siłą. Na skutek skargi Cecyny pretor wydał interdykt nakazujący drugiej stronie restytuować Cecynę tam, skąd został wypędzony (*ib.* 80: *ut, unde deiectus esset, eo restitueretur*). Wobec tego, że Ebucjusz tłumaczył brzmienie interdyktu na swoją korzyść, sprawa oparła się o sąd. Walką w obecnej fazie sporu jest przewód sądowy, miejscem walki sąd, jej przedmiotem właściwe rozumienie sensu interdyktu, walczącymi przedstawiciele stron. W świetle wywodów naszego mówcy ścierają się dwa stanowiska: z jednej strony rzecznika słuszności sprawy (83: *aequitatem rei*) i obrońcy ducha interdyktu (50: *voluntas et consilium et sententia interdicti*) w osobie jego samego, z drugiej — wykrętnego interpretatora (83: *verbi laqueo capi*) litery tegoż aktu prawnego w osobie Ebucjusza. Dlatego to Cyceron w omawianym miejscu (83) pozycję, na której on sam stoi i walczy, nazywa otwartym, szerokim terenem słuszności, *campus aequitatis*, pozycję zaś, na którą wciąga go przeciwnik, określa słowami: *verborum angustiae, litterarum anguli, insidiae*. Tak więc przez *campus aequitatis* trzeba chyba rozumieć otwarty teren, jaki daje słuszność, czy też jaki sobą przedstawia idea słuszności (*gen. explicativus*). Jeśli zaś *campus* ma oznaczać, jak chce Hey, pole bitwy, to może wchodzić w grę tylko pole, na którym walczy Cyceron, a nie pole, na którym rzekomo *aequitas* rozwija swoje wojska.

Ryzykowność wyrażenia, którą tonuje *ut ita dicam*, polega, jak się zdaje, na ścisłym powiązaniu *campus* z rzeczownikiem abstrakcyjnym *aequitatis*, czyli na uczynieniu z *aequitas* przydawki dopełniaczowej rzeczownika *campus*. W późniejszych metaforach Cycerona (mam na myśli punkt 2 naszego zestawienia) powiązanie składniowe *campus* z abstraktami jest inne. Tam pole jest terenem, po którym biegają (*Mur.* 18: *ex-*

¹¹ Dwie pierwsze metafory znajdują się, na co warto zwrócić uwagę, w takich kontekstach: *aut tuo, quem ad modum dicitur, gladio aut nostro defensio tua conficiatur necesse est; in meis castris praesidiisque versaris*.

currere, Att. 5,15,1: *cursus*) lub hasają (ac. 2,212: *exsultari*) *virtus, animus et industria, oratio*, w połączeniu zaś *campus aequitatis* jest ono w posiadaniu *aequitas* lub nią samą. Obrazy są zatem różne. Takie rozumowanie potwierdza fakt, że połączenie analogiczne z analizowanym autor *ad Her.* (*campus sustulit pacis*) uznał, jak to widzieliśmy wyżej, za *duplitem aliunde translatum*, a Kwintyliian (*inst.* 4,2,39: *velut campum nacti expositionis*) złagodził słowem *velut*. Późniejsi pisarze stosują tego rodzaju metafory bez zmrużenia oka. Por. Plin. *paneg.* 70,8: *patet [...] omnibus honoris et gloriae campus*; Tert. *ieiun.* 17: *de campo laxissimae disciplinae venis*; Ambr. *virg.* 3,7,34: *campum castitatis tenebant*¹².

3. *agilitas naturae*

Dość rzadki rzeczownik *agilitas* pojawia się dopiero u Cycerona, który użył go tylko raz (mianowicie Att. 1,17,4), i to dość osobiście, pisząc: *Nam si ita statueris et irritabiles animos esse optimorum saepe hominum et eosdem placabiles et esse hanc agilitatem, ut ita dicam, mollitiamque naturae plerumque bonitatis [...] facile haec, quem ad modum spero, mitigabuntur*. O. Hey nie wykluczając możliwości, że twórcą wyrazu jest sam Cyceron¹³, przekonywająco dowodzi, że formuła usprawiedliwiająca *ut ita dicam* nie dotyczy jego charakteru słowotwórczego, bo jako derywat przymiotnika *agilis* (poświadczony pierwszy raz u Sisenney i nie występującego u Cycerona), utworzony według wzoru: *gravis — gravitas, mobilis — mobilitas*, jest formacją całkiem poprawną i tym samym nie wymagał wprowadzenia, lecz odnosi się do jego znaczenia¹⁴, które zdecydowanie odcina się od znaczeń przekazanych przez autorów późniejszych. U nich *agilitas* znaczy: 1. Właściwie 'ruchliwość, zwinność, szybkość' — a) istot żywych: (Liv. 44,34,8) *membrorum agilitas* (por. Amm. 14,11,3); (Sen. *benef.* 2,32,2) *in corporis [...] agilitate*; (id. *epist.* 121,5) [*animali*] *partium agilitas est*; (Quint. *inst.* 11,3,180) *Demetrium decuit [...] agilitas*; (Amm. 18,6,11) *agilitate volucris* i inni; — b) rzeczy (Liv. 26,51,6) *agilitatem navium*; (Curt. 4,6,9) *agilitas rotarum*. 2. Przenośnie 'bystrość umysłu, inteligencja' — (Val. Max. 1,7 ext. 4) *ingenii agilitate*; (Amm. 18,2,12) *mentis agilitate*. Te znaczenia, zarówno właściwe jak i przenośne, sprowadzające się do aktywności fizycznej lub duchowej, Hey nazywa czynnymi. Taki sam charakter ma semantyka przymiotnika *agilis*. U Cycerona rzeczownik *agilitas* ma sens bierny: 'łatwość ulegania impulsom (Leichtbewegbarkeit)' w życiu uczu-

¹² *Theis. l. l.* III 221, 38 n.

¹³ Tamże I 1325, 77.

¹⁴ Hey, *iw.* s. 449 n.

ciowym lub (wrażliwość (Reizbarkeit)). Ten właśnie nieoczekiwany odciśnięcie znaczeniowy zadecydował o obecności *ut ita dicam*. Na taki sens słowa *agilitas* w cytowanej wypowiedzi naprowadzają przymiotniki: *irritabiles [animos] [...] et placabiles*, które semantycznie odpowiadają rzeczownikom: *agilitatem [...] mollitiamque [natura]*. Analogiczny wypadek będziemy mieli w polszczyźnie, jeśli ktoś powie „wpływowi” w sensie „podatny na wpływ”.

Przy okazji warto zasygnalizować uboczny moment natury praktycznej — kwestię tłumaczenia zwrotów usprawiedliwiających, rzadko poruszaną przez komentatorów. Wydaje mi się, że jeśli tłumacz zechce w imię wierności wobec oryginału zachować w przekładzie formułę łagodzącą — odnosi się to nie tylko do *ut ita dicam* — musi konsekwentnie szukać dla słowa usprawiedliwianego takiego odpowiednika, żeby przy nim zastrzegalniki miał rację bytu. To nie jest sprawa prosta i bywa przez tłumaczy rozwiązywana różnie, nie zawsze szczęśliwie. W naszym wypadku wyrazem wymagającym złagodzenia byłby np. „plastyczność”.

4. *populus non popularis*

Takiej gry słów użył Cynceron, chcąc powiedzieć, że naród nie rozumie swego własnego interesu: (*Sest.* 114) *videtis igitur populum ipsum, ut ita dicam, non esse popularem, qui ita vehementer eos, qui populares habentur, respuat, eos autem, qui ei generi adversantur, honore dignissimos iudicat*. Mamy tu do czynienia, jak pisze Hey¹⁵, z oksymoronem w formie *contradictio in adiecto*, podobnie jak w powiedzeniu Horacego: *concordia discors* (*epist.* 1,12,19), a formuła *ut ita dicam* usprawiedliwia figurę stylistyczną jako taką. Brak usprawiedliwienia przy śmielszym wyrażeniu *illam insepultam sepulturam* (*Phil.* 1,6), odnoszącym się do pogrzebu Cezara, rekompensuje zdaniem wspomnianego uczonego zaimek *illam*, który w tym wypadku pełni funkcję cudzysłowu i wskazuje na cytat, być może replikę oksymoronu greckiego ἀταφος τάφος¹⁶. Taką repliką jest również zwrot *nuptiae innuptae* o podkładce γάμος ἄγαμος¹⁷. Dodam od siebie, że inny syntaktycznie typ oksymoronu, również złagodzonego (*quasi*), reprezentuje powiedzenie Arpinaty *quasi lege sine lege* (*Phil.* 5,11).

5. *opus*

W dialogu *De oratore*, gdzie wiele się mówi na temat zakresu studiów i zainteresowań dobrego mówcy, Antoniusz, który w przeciwieństwie do

¹⁵ Tamże s. 462.

¹⁶ Cf. Halm-Laubmann ad *Sest.* 114.

¹⁷ O. Ribbeck. *Trag. Rom. frg.* Vol. 2 p. 246 v. 80.

Krassusa jest zwolennikiem węższego programu, tak między innymi mówi w jednym ze swych wystąpień (1,260): *Ergo [...] sit orator nobis is, qui, ut Crassus descripsit, accommodate ad persuadendum possit dicere; is autem concludatur in ea, quae sunt in usu civitatum vulgari ac forensi, remotisque ceteris studiis, quamvis ea sint ampla atque praeclara, in hoc uno opere, ut ita dicam, noctis et dies urgeatur*. Odpowiedź na pytanie, dlaczego Cynceron użył w podkreślonym zdaniu zwrotu *ut ita dicam*, komplikuje się przez to, że nie wiemy na pewno, do czego się on odnosi: czy do *opus*, czy też do *noctis et dies*, bo w praktyce Arpinaty zwrot ten raz poprzedza wyrażenie usprawiedliwiane, innym razem zjawia się po nim. Za drugą możliwością opowiedzieli się: bezpośrednio komentator Stölze (*ad l.*), który uważa, że *ut ita dicam* łagodzi przesadne na pozór żądanie, by mówca studiował dniem i nocą, pośrednio niektórzy tłumacze¹⁸. Można by dodać, że ostrość sformułowania tego postulatu potęguje kontrast: *in hoc uno opere — noctes et dies*. Pierwszą natomiast możliwość przyjęli A. S. Wilkins, A. Cima¹⁹ i, jak się zdaje, Hey²⁰. Wilkins mówiąc o funkcji *ut ita dicam* w zacytowanym wyżej zdaniu zauważa, że ta fraza tonująca przeważnie użycie wyrażenia nazbyt silnego może tym razem usprawiedliwiać *opus* jako określenie niewłaściwie zastosowane do czynności mówcy, gdzie indziej zaś pisze, że *opus* ma zabarwienie pogardliwe i zazwyczaj oznacza 'rzemiosło' (*handicraft*).

Sięgnijmy po inne teksty z *De oratore*. To drugie spostrzeżenie Wilkinsa wiąże się z użyciem *opus* w wypowiedzi (1,73): *in orationibus hisce ipsis iudiciorum, contionum, senatus, etiam si proprie ceterae non adhibeantur artes, tamen facile declaratur, utrum is, qui dicat, tantummodo in hoc declamatorio sit opere iactatus, an ad dicendum omnibus ingenuis artibus instructus accesserit*. Tu Krassus, rzecznik gruntownego wykształcenia mówcy (*ingenuis artibus instructus*), z wyraźnym lekceważeniem mówi o jednostronnym szkoleniu technicznym adeptów wymowy (*in hoc declamatorio [...] opere*). W tym kontekście *opus* ma rzeczywiście odcień znaczeniowy 'zajęcie rzemieślnicze' (*Handwerksbeschäftigung*)²¹.

W replice na wspomniane wystąpienie Antoniusza tenże Krassus zamiast *opus* użył słowa *operarius* (1,263): *operarium nobis quendam, Anto-*

¹⁸ Na przykład E. Courbaud (*Les Belles Lettres*), który omawiane miejsce tłumaczy: „il concentre sur cette seule besogne une application sans relâche et, pour ainsi dire, de la nuit et du jour”, oraz E. W. Sutton (Loeb), u którego czytamy: „let him press forward night and day (so to speak) in his single vocation”.

¹⁹ Komentator pisząc *ad l.*: „opere, si direbbe piuttosto d'uno lavoro manuale; di qui l'aggiunta di *ut ita dicam*” — opiera się na Wilkinsie.

²⁰ Wynika to z wyliczenia. Gdyby Hey (*jw.* s. 445) w omawianym miejscu nie potraktował *ut ita dicam* jako postpozycji, nie otrzymałby u Cyncerona liczby 16 miejsc z tą frazą po wyrazie usprawiedliwionym.

²¹ Piderit-Harneckner *ad l.*

ni, oratorem facis. Z tym rzeczownikiem spotykamy się jeszcze raz (1,83) w analogicznym kontekście: *Horum alii, sicuti iste ipse Mnesarchus, hos, quos nos oratores vocaremus, nihil esse dicebat nisi quosdam operarios lingua celeri et exercitata*. Zwróćmy uwagę na to, że w obu ostatnich cytatach określenie mówcy, którego wykształcenie sprowadza się do opanowania samej tylko techniki retorycznej, wyrazem *operarius*, zostało złagodzone zaimkiem *quidam*. Atmosferą warsztatu rzemieślniczego technicznie szkółka retoryczna, o której (2,162) czytamy: *Ego autem, si quem nunc plane rudem institui ad dicendum velim, his potius tradem assiduis uno opere eandem incudem diem noctemque tundentibus*. Interesujące jest to, że niektóre wyrażenia ostatnich wypowiedzi przypominają te, które widzieliśmy w cytacie wyjściowym.

W świetle powyższych danych wypada chyba stwierdzić, że *ut ita dicam* nie tyle wiąże się z przesadą zawartą w *noctes et dies urgeatur*, ile raczej dotyczy *opus* i, jak zdają się wskazywać przytoczone świadectwa, usprawiedliwia odniesienie tego słowa w sensie 'rzemiosło' do pracy mówcy.

Cyceron wprawdzie łagodzi czasem hiperboliczność swego powiedzenia, lecz czyni to za pomocą *paene* lub *prope* i wtedy, gdy ma ono postać śmiałej metafory animizującej²² (jak *Planc.* 96; *p. red. in sen.* 25; *Rab. perd.* 8). Tak użyte słowo zakwalifikujemy zatem do *humilius dicta* (cf. *orat.* 236), o których pisze Kwintylian (*inst.* 8,2,8), że są *infra dignitatem rerum et ordinis*.

6. *deus inter homines*

Z wypadkami odniesienia wyrazu *deus* do ludzi, którzy osiągnęli najwyższy stopień doskonałości w jakiejś dziedzinie lub wyjątkowo zasłużyli się dla innych, spotykamy się już u Plauta, Terencjusza i Cecyliusza²³. Co do znaczenia 'doskonałość', 'ideał', 'mistrz', które w tej chwili nas interesuje, to Cyceron wiąże je: 1. z mówcami — (*de orat.* 1,106) *equidem te [...] in dicendo semper putavi deum*; (ib. 2,179) *in qua [sc. dispositione argumentorum] tu mihi semper deus videri soles*; (ib. 2,180) *Vide quam sim [...] deus in isto genere*; (ib. 3,53) *In quo igitur homines exhorrescunt? Quem stupefacti dicentem intuentur? In quo exclamant? Quem deum, ut ita dicam, inter homines putant?* 2. z Platonem — (*Att.* 4,16 [r. 54], 3) *sed facit idem in πολιτεία deus ille noster Plato*; (*nat. deor.* 2,32) *Audiamus [...] Platonem quasi quendam deum philosophorum*. Pokrewny z wyrażeniem *deus inter homines* zwrot *mortalis deus* czytamy

²² Cf. Quint. *inst.* 8, 6, 68-69.

²³ Cf. *Thes. l. l.* III 890, 48 n.; 72 n.; 83 n.

u Kwintyliana (*inst.* 1,10,5) w zdaniu: *qui sit futurus consummatus et, ut dicunt, mortalis quidam deus*, a nawet u Cyclerona (*fin.* 2,40) w wypowiedzi: *hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intellegendum et agendum esse natum, quasi mortalem deum*, gdzie ostatnie słowa są porównaniem, nie metaforą.

Przenośne użycie rzeczownika *deus* w odniesieniu do ludzi wybitnych (podobnie jak przymiotnika *divinus*)²⁴ robi wrażenie zjawiska zwyczajnego w czasach Cyclerona. Wskazywałyby na to brak jakichkolwiek zastrzeżeń choćby w czterech z sześciu cytowanych miejsc. Czemu więc przypisać obecność środków łagodzących (*ut ita dicam, quasi quendam*) w wyrażeniach: *deum inter homines* (*de orat.* 3,53) i *deum philosophorum* (*nat. deor.* 2,32)? Chyba temu, że autor odczuwał je jako metafory żywe, tj. ewokujące właściwe znaczenie słowa *deus*. Sprawiał to najbliższy kontekst tego słowa (*inter homines, philosophorum*). Powiedzenie, że ktoś jest *deus* (=znakomitością w jakiejś dziedzinie musiało być rzeczą zwykłą, natomiast powiedzenie, że ktoś jest bogiem wśród filozofów lub między ludźmi (kontrast dwu „natur”), wydawało się ryzykowne.

Te dwie metafory mają źródła greckie. W związku z wyrażeniem *Platonem quasi quendam deum philosophorum* cytuje się²⁵ słowa zapisane u Porfiriusza (*vita Pythag.* 20): *ὡς θεόν τινα Πυθαγόραν*. Zwrot zaś *deum inter homines* zestawia się²⁶ z powiedzeniem Antyfanesa (*frg.* 209 K): *θεὸς ἐν ἀνθρώποισι ἦν ἐκείνος*. Poza tym czytamy u Isokratesa (*IX* 72): *ὡστ' εἰ τινες τῶν ποιητῶν ἰπερβόλαις κέχρηται, λέγοντες, ὡς ἦν θεὸς ἐν ἀνθρώποις ἢ δαίμων θνητός*; u Arystotelesia (*Polit.* III 13. 1284 a 10): *ὡσπερ γὰρ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἶδος εἶναι τον τοιοῦτον* cf. *H. o. m. II.* 3,230 oraz 24,258²⁷. Przy okazji dowiadujemy się ze świadectwa Isokratesa, że porównanie Cyclerona *quasi mortalem deum* i wyrażenie Kwintyliana *mortalis quidam deus* są echem greckiego zwrotu *δαίμων θνητός*. W parantezie Kwintyliana *ut dicunt* poprzedzającej *mortalis quidam deus* chodzi zapewne o Cyclerona i pisarzy greckich. Gdyby bowiem ona sygnalizowała wyrażenie przysłowiowe, zbędne by było złagodzenie *quidam*.

7. *consecutio*

Ten rzeczownik jest poświadczony dopiero w *Rhet. Her.* (2,2,3 i 2,5,8) w sensie, który dałoby się może oddać wyrazem 'reakcja'²⁸. Potem widzi-

²⁴ Tamże III 1624, 11 n.

²⁵ Cf. Pease ad *nat. deor.* 2, 32, gdzie też znajdujemy zestawienie miejsc, w których Cycleron określa filozofów, zwłaszcza Platona, przymiotnikiem *divinus*.

²⁶ Przykłady z tych autorów zawdzięczam prof. M. Plezi.

²⁷ A. Otto. *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*. Leipzig 1890 s. 109. Cf. *Theis. l. l.* III 890, 52.

²⁸ H. Caplan (Loeb) oddaje go przez „subsequent behaviour”.

my go u Cycerona w trzech co najmniej znaczeniach. A. Znaczenie ogólne: 'następstwo, skutek' — (*fin.* 1,37) *ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis* (*ib.* 2,45) *quae et causas rerum et consecutiones videat*. B. Znaczenie fachowe: 1. retorycznologiczne — a) 'następstwo': (*inv.* 1,43) *Quarta autem pars est ex eis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio* (2,42); (*ib.* 1,45) *Simplex autem conclusio ex necessaria consecutione conficitur*; (*ib.* 1,74) *in eis* [sc. *argumentationibus*], *in quibus exitus perspicuus est, consecutione uti* [sc. *oportet*]; (*top.* 53) *Cum tripertito [...] distribuatur locus hic, in consecutionem, antecessionem, repugnantiam, reperiendi argumenti locus simplex est*; — b) 'dedukcja, wnioskowanie': (*de orat.* 3,113) *Cognitionis autem tres modi, coniectura, definitio et, ut ita dicam, consecutio* [...] *consecutio autem tractatur, cum quid quamque rem sequatur, inquiritur, ut illud, sitne aliquando mentiri boni viri*; (*ib.* 3,116) *consecutionis [...] duo prima quaestionum genera ponuntur*; 2. gramatyczne — 'poprawność gramatyczna': (*part.* 18) *consecutio autem, ne generibus, numeris, temporibus, personis, casibus perturbetur oratio*.

Pierwsze z trzech formalnych użyć omawianego wyrazu w *De oratore* zostało usprawiedliwione. Dlaczego? Dwaj komentatorzy, Causeret i Wilkins, podeszli do tego pytania ostrożnie. Pierwszy z nich pisze: „terme [sc. *consecutio*] assez vague d'ailleurs, et que Cicéron hasard timidement, ainsi que la prouve la parenthèse *ut ita dicam*”²⁹. Drugi przytacza (w związku z *de orat.* 3,113) w tłumaczeniu powyższą opinię Causereta i dodaje od siebie, że słowo *consecutio* nigdzie więcej nie występuje w tym sensie i że my moglibyśmy je przetłumaczyć wyrazem 'wnioskowanie'. Inni, jak Sorof³⁰, Piderit-Harneckner³¹, Cima³², Courbaud³³, odpowiadają krótko i zdecydowanie, że obecność *ut ita dicam* należy położyć na karb nowości semantycznej terminu. Wydaje się, że znaczenie, o którym mowa, zarysowuje się już w *De inventione*. Ale sporadyczne użycie specjalne wyrazu w elaboracie młodzieńczym i wybitnie technicznym wcale nie wyklucza możliwości, że robił on wrażenie semantycznie obcego w dziele na wskroś literackim, jakim jest *De oratore*³⁴.

²⁹ Ch. Causeret. *Étude sur la langue de la rhétorique et de la critique littéraire dans Cicéron*. Paris 1866 s. 80.

³⁰ Sorof (*ad l.*) pisze: „*ut ita dicam* ist entschuldigend hinzugefügt, weil *consecutio* in der Bedeutung „Folgerung“ noch nicht gebräuchlich war”.

³¹ Piderit-Harneckner (*ad l.*) wyjaśnia: „*ut ita dicam consecutio*, weil *consecutio*, Folgerung, noch nicht als terminus recipiert war”.

³² Cima (*ad l.*) zauważa, że *ut ita dicam* stoi tu dlatego, że *consecutio* jest nowym słowem ze znaczeniem filozoficznym (*consequencia*).

³³ Courbaud (*ad l.*) w przypisie do użytego w przekładzie słowa (*consequence*) pisze: „C'est que le mot latin *consecutio* n'était pas encore employé en ce sens.

³⁴ Cf. Causeret, *juw.* s. 7.

8. *catus*

Słowo *catus*, dialektyzm pochodzenia sabińskiego³⁵, jest ludowym dubletem wyrazu literackiego *acutus*³⁶. Te informacje zawdzięczamy Waronowi (*ling.* 7,46). Późniejsi komentatorzy za jego synonimy uważają przymiotniki: *callidus*, *doctus* (Don. *Ter. Andr.* 855), *prudens* (Aug. *gen. ad litt.* 12,18 p. 407,6), *ingeniosus* (Serv. *Aen.* 1,423). Posługują się nim poeci: Ennius (3×), Plaut (9×), Terencjusz (1×), Horacy (3×), Ausoniusz (2×), Warron (1×) i inni (5×). Z prozaików używają go tylko Cyceron (3×), Apulejusz (2×) i Marius Victorinus (1×)³⁷. Jest to więc wyraz archaiczny i poetycki, dlatego w prozie spotykamy go rzadko. Często zawiera on uboczne pojęcie cwaniactwa (*Geriebenheit*)³⁸, przez co zbliża się do naszego przymiotnika 'kuty'. Cyceron wiąże go tylko z osobami³⁹: (*leg.* 1,45) *Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet?*; (*ac.* 2,97) *Vide quam sit catus is, quem isti tardum putant*; (*Tusc.* 2,45) *sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum*. Tak więc wszystkie trzy użycia u Cycerona należą do dzieł naukowych, w tym jedno do utworu o wyrażonej stylizacji archaicznej (*De legibus*).

Na podstawie wyżej przytoczonych danych można przyjąć, że fraza *ut ita dicam* jest w *leg.* 1,45 wyrazem skrupułów odczuwanych przez Cycerona przy wprowadzaniu do prozy archaizmu o tradycji poetyckiej⁴⁰. Przy dwóch dalszych jego użyciach nasz autor mógł się czuć zwolnionym od stosowania środków łagodzących. Trzeba jednak wziąć pod uwagę to, że: 1. wyrażenie *vide quam sit catus* (*ac.* 2,97) uchodzi za zwrot poufały⁴¹; 2. *homo catus* (*Tusc.* 2,45), jeśli lekcja *catus* jest właściwa, ma charakter stałej formuły⁴². Te względy mogły także zadecydować o braku formalnych zastrzeżeń w dwu dalszych miejscach z *catus*. Drugim archaizmem usprawiedliwionym u Cycerona jest wyraz *prosapia* (*Tim.* 39); nie omawiamy go tu jednak, bo wprowadza go formuła *ut utamur vetere verbo*.

³⁵ A. Ernout. *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*. Paris 1909 s. 138.

³⁶ Cf. J. Marouzeau. *MSL* 22:1922 s. 271 (cytowany tu według: E. Löfstedt. *Syntactica*. Bd. 2. Lund 1956 s. 328) oraz G. Devoto. *Geschichte der Sprache Roms*. Überzetz. J. Opelt. Heidelberg 1968 s. 152.

³⁷ Dane zaczerpnięte z *Thes. l. l.* III 623, 17 n.

³⁸ Pohlenz *ad Tusc.* 2, 45.

³⁹ Jako określenie rzeczy *catus* zjawia się bardzo rzadko.

⁴⁰ Cf. C. M. Bernhardt. *De Cicerone Graecae philosophiae interprete*. Berlin 1865 s. 7 (w przypisie).

⁴¹ Marouzeau, jw.; A. Ernout, A. Meillet. *Dict. étym.* 4 ed. s. v. określają je jako formuły familière.

⁴² Löfstedt, jw.

9. *subdole*

Cyceron użył tego przysłówka w *Brut.* 35 pisząc: *nihil acute inveniri potuit in causis, quas scripsit, nihil, ut ita dicam, subdole, nihil versute, quod ille* [sc. *Demosthenes*] *non viderit*. Hey ukazałszy na przykładzie z Plauta (*Mil.* 943, *Capt.* 520, *Poen.* 1032 i 1108), Salustiusza (*Iug.* 38,1 oraz 108,1; *Catil.* 5,4) i Cezara (*Gall.* 7,31,2) zdecydowanie ujemną wartość semantyczną wyrazu *subdolos*, gdzie prepozycja nie osłabia głównego pojęcia, jak w złożeniach z właściwymi przymiotnikami (*subamarus, subcaeruleus*), orzekł słusznie, że *ut ita dicam* łagodzi ostrość przysłówka *subdole*, który nie licuje z osobą Demostenesa, a tym samym kwalifikuje się jako *humilius verbum*⁴³. Podobnie oceniają omawianą sytuację Jahn-Kroll⁴⁴ i Kellog⁴⁵, który rozciąga *ut ita dicam* także na *versute*. Ciekawe, że Cyceron, który chętnie posługiwał się formacjami z *sub*, przymiotnika *subdolos* nie użył ani razu, a przysłówka *subdole* użył tylko raz — w omawianej wypowiedzi. Potem wyraz *subdolos* spotykamy kilkakrotnie u Tacyta.

10. *artifex stilus*

Miano *artifex* przysługuje właściwie ludziom (także bóstwu i przyrodzie). W rozszerzonym znaczeniu ('mistrz', 'mistrzowski', 'zręczny twórca') Cyceron stosuje ten wyraz nie tylko do osób (*Quinct.* 77; *Verr.* II 5,183; *de orat.* 2,350 oraz 3,35; *orat.* 172), ale nawet do rzeczy: 1. konkretnej⁴⁶ — (*Brut.* 96) *Hoc in oratore Latino primum mihi videtur et levitas apparuisse illa Graecorum et verborum comprehensio et iam artifex, ut ita dicam, stilus*; 2. abstrakcyjnej — (*orat.* 161) *Quasi indocta consuetudo tam est artifex suavitatis, quid ab ipsa tandem arte et doctrina postulari putamus?*; (*fin.* 1,42) *nunc expetitur* [sc. *sapientia*], *quod est tamquam artifex conquirendae voluptatis*; por. użycie właściwe (*fin.* 2,116) *neminem videbitis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur*. Okazuje się, że określenie słowem *artifex* zarówno przyrzędu do pisania, który przez metonimię oznacza tu sposób pisania, jak i pojęcia abstrakcyjnego ('mądrość') uważał Cyceron za rzecz ryzykowną. Dowodzi tego w pierwszym wypadku obecność formuły *ut ita dicam* (*Brut.* 96), w drugim — przysłówka *tamquam*. Jeśli za desygnat wyrazu *stilus* uznamy, uwzględniając metonimię, sposób wysławiania się, to me-

⁴³ Hey, jw. s. 460 n.

⁴⁴ Jahn-Kroll (*ad l.*) kwalifikują *subdolos* jako „Kein edler Ausdruck”.

⁴⁵ Komentator (*ad l.*) o stronie semantycznej przysłówka pisze: „a low meaning”.

⁴⁶ Por. objaśnienie Jahna *ad Brut.* 96: „Stilus als das Werkzeug, wird, nicht ohne Entschuldigung, artifex genannt, wie manus artifex.”

tofore *artifex stilus* postawimy na tej samej płaszczyźnie co i wyrażenie *sapientia* — *artifex*, również usprawiedliwione. Dlaczego przy wcześniejszym połączeniu *consuetudo* — *artifex* (*orat.* 161), analogicznym do *sapientia* — *artifex*, brak zastrzegalnika, pozostanie chyba tajemnicą Cicerona.

Metonimiczne użycie słowa *stilus* spotykamy poza tym u Cicerona (bez żadnych skrupułów) w sensie: 1. 'ćwiczenia w pisaniu', 'pisanie' (*de orat.* 1,150 /257/; *ib.* 3,190); 2. 'sposób pisania' (*Brut.* 100,167; *orat.* 150)⁴⁷. Połączenie *artifex* z rzeczownikiem konkretnym użytym metonimicznie znalazłem u Owidiusza (*met.* 15,218) w zdaniu: *artifices natura manus ad-movit*.

11. *pugnacior oratio* [*Demonsthenis*]

To wyrażenie czytamy (*Brut.* 121) w takim kontekście: *lectitavisse Platonem studiose, audivisse etiam Demosthenes dicitur idque apparet ex genere et granditate verborum; [...] sed et huius oratio in philosophiam translata pugnacior, ut ita dicam, videtur et illorum in iudicia pacatior*.

Przymiotnik *pugnax* jest poświadczony, o ile mi wiadomo, dopiero u Cicerona, który używa go w sensie: 1. 'wojowniczy', 'bojowy', 'porywczy', 'agresywny' — a) właściwym w odniesieniu do ludzi: (*Mur.* 32) *quem [sc. Mithridatem] L. Sulla maximo et fortissimo exercitu, pugnax et acer et non rudis imperator [...] cum pace dimisit*; (*rep.* 5,10) *Mareellus ut acer et pugnax, Maximus ut consideratus et lentus*; (*Phil.* 8,26) *Cavet mimis, aleatoribus lenonibus, Cafoni et Saxae cavet, quos centuriones pugnaces et lacertosos inter mimorum et mimarum greges collocavit*; — b) metaforycznym, w odniesieniu do mowy: (*de orat.* 2,317) *Neque est dubium, quin exordium dicendi vehemens et pugnax non saepe esse debeat*; (*Brut.* 121, jak wyżej; 2. 'oporny, hardy' — (*Pis.* 70) *Graecus facilis et valde venustus nimis pugnax contra imperatorem populi Romani esse noluit*; cf. Caelius u Cic. (*epist.* 8,8,1): [*Dolabella*] *non est [...] pugnax [= 'zapamiętały'] in vitiis*.

Na czym polega ryzykowność użycia *pugnax* w *Brut.* 121, którą sygnalizuje *ut ita dicam*, zdecydowanie odpowiedzieć nie można. Bernhardt⁴⁸ uważa, że w grę wchodzi śmiałość metafory *pugnax oratio*. Przeciwno temu zdaje się przemawiać brak zastrzeżeń autora przy wcześniejszej metaforze analogicznej *exordium dicendi pugnax* (*de orat.* 2,317). Dlatego

⁴⁷ J. Ph. Krebs, J. H. Schmalz. *Antibarbarus*. Bd. 2. s. 605.

⁴⁸ Jw. s. 7.

Hey⁴⁹ szukał odpowiedzi gdzie indziej i na podstawie analizy użyć właściwych przymiotnika *pugnax* u Cyclerona, które pokazałem wyżej, doszedł do przekonania, że jest to słowo ganiące lub przynajmniej nieszlachetne (znaczy ono nie tyle 'kampflustig', ile raczej 'Raufbold') i jako takie nie pasuje do stylu Demostenesa, którego nasz autor wysoko cenił. Przyjmując to stanowisko trzeba by sprawę wyjaśnić w ten sposób, że Cycleron, któremu mowy sądowe i polityczne kojarzyły się z walką orężną (*pugna et acies*)⁵⁰, pisząc o wrażeniu, jakie by wywarł styl Demostenesa, gdyby go przenieść na spokojny teren filozofii przypominającej swoją atmosferą palestrę⁵¹, użył przymiotnika *pugnax*, ale ponieważ równocześnie uświadomił sobie, że przez odniesienie go do *Demosthenis oratio* powstaje zgrzyt, dodał wyrażenie *ut ita dicam* jako złagodzenie.

Z jednym wyjątkiem (*Mur.* 32), który ostatecznie uznaje także Hey, wartość semantyczna *pugnax* w jego użyciu właściwym jest u Cyclerona rzeczywiście ujemna. Ale nie można zapominać o tym, że i za czasów Cyclerona, i potem jest ono stosowane również w sensie dodatnim ('wojowniczy', 'waleczny'), o czym świadczą poza *Mur.* 32 takie zapisy: (*Asin. Pollio u Cic. epist.* 10,31) *Hac enim legione noli acrius aut pugnacius quidquam putare esse*; (*Hor. carm.* 3,3,26) *nec Priami domus periura pugnaces Achivos Hectoreis opibus refringit*; (*Ov. trist.* 3,9,7) *Minerva pugnax*; (*Quint. inst.* 9,3,8) *gladio pugnacissima gens Romani*; (*Tac. hist.* 4,60,2) *pugnacissimus quisque in vestigio, multi palantes occubuerunt; ceteri retro in castra perfugiunt*; (*Curt.* 3,9,3) *In subsidiis pugnacissimas locaverat gentes*. To by przemawiało przeciw Heyowej ocenie wartości słowa. A co do twierdzenia, że *ut ita dicam* usprawiedliwia metaforyczność wyrażenia *pugnax oratio*, to nie obala go powoływanie się na brak usprawiedliwienia przy powiedzeniu *exordium dicendi pugnax*. Zdarza się bowiem czasem, że z nieuchwytnych dla nas pobudek Cycleron usprawiedliwia drugą z obu analogicznych metafor. Z takim wypadkiem spotkaliśmy się właśnie w poprzednim punkcie (*consuetudo — artifex, sapientia — tamquam artifex*). Raz ten sam wyraz wywołuje obraz i przemawia, że tak powiem, pierwotnym znaczeniem, innym razem nie. Trzeba się też liczyć z tym, że w poczuciu Cyclerona słowo *oratio* w znaczeniu 'styl', o jakie chodzi w omawianym miejscu, było bardziej abstrakcyjne niż *exordium*. Tak więc bezpieczniej będzie uznać odniesienie *pugnax* w sensie ('wojowniczy') do *oratio Demosthenis* nie za *humilius dictum*, lecz za śmiałą metaforę⁵².

Przymiotnikiem *pugnax* lub wyrazami z nim spokrewnionymi określali przejawy działalności językowej i prozaicy późniejsi. Cf. *Plin. epist.*

⁴⁹ Jw. s. 461.

⁵⁰ Cf. *de orat.* 2, 84 oraz *orat.* 42.

⁵¹ *De orat.* 1, 81.

⁵² To ostatnie spostrzeżenie zawdzięczam prof. M. Plezi.

2,195: *oratio [...] pugnax et quasi contentiosa est*; Quint. inst. 9,4,125: *ubicumque acriter erit, instanter, pugnaciter dicendum: membratim caesimque dicemus*; ib. 9,4,136: *alia concitacius, alia sublimius, alia pugnacius [...] asse dicenda*; ib. 4,3,2: *si pressae illi gracilitati coniuncta argumentorum pugnacitas fuerit*.

12. *lutulentus*

Przymiotnik *lutulentus*, wskazujący właściwie na brud fizyczny istot żywych i rzeczy konkretnych, w znaczeniu przenośnym (kwalifikacja moralna) jest poświadczony już u Plauta (*Poen.* 157). Cynceron użył go przenośnie w sensie: 1. 'wstrętny', 'obrzydliwy' — a) w odniesieniu do ludzi: (*Rosc. com.* 20) *persona illa lutulenta, impura, invidiosa moribus*; (*Pis.* 27) *ne tu quidem emersisti, lutulente Caesonine, ex miserrimis naturae tuae sordibus*; — b) jako określenia wad ludzkich: (*Pis.* 1) *pauci ista tua lutulenta vitia noramus*; 2. 'posługujący się zanieczyszczonym, skażonym, niechlujnym językiem' w zastosowaniu do mówcy — (*Brut.* 129) *C. Fimbria temporibus isdem fere, sed longius aetate proventus habitus est sane, ut ita dicam, lutulentus patronus, asper, maledicus*.

W ostatnim zdaniu, które nas szczególnie interesuje ze względu na obecność wyrażenia *ut ita dicam*, jedni wydawcy trzymając się tradycji rękopiśmiennej czytają *luculentus*, drudzy przyjmują *lutulentus* lub *truculentus*. Pisząc tu *lutulentus* idę za Jahnem, Wilkinsem⁵³, Douglassem i Martha (Les Belles Lettres), który w użyciu tego przymiotnika widzi aluzję do ciężkiej wymowy chłopskiej Fimbrii, o której Cynceron gdzie indziej (*de orat.* 2,91) mówi: *Fufius [...] C. Fimbriae [...] oris pravitatem et verborum latitudinem imitatur*.

Przenośne użycie omawianego przymiotnika w sensie moralnym Cynceron traktuje, jak wynika z braku zastrzeżeń w przytoczonych miejscach, jako całkiem naturalne. Co się tyczy *Brut.* 129, to jeśli lekcja *lutulentus* jest poprawna, wydaje mi się, że formuła *ut ita dicam* usprawiedliwia nowatorskie odniesienie tego przymiotnika do osoby celem skwalifikowania jej języka. Ten chwyt zastosuje nasz autor jeszcze kilka razy w tym samym dziele; cf. hasła: *tragicus* (14), *floridus* (15), *rotundus* (19). Taka interpretacja jest chyba pewniejsza niż objaśnienie Jahna i Piderit-Harneckera (ad 1.), według których omawiana formuła łagodzi ostrość wyrażenia. Przymiotnikiem *lutulentus* charakteryzuje styl pisarza także Horacy: (*sat.* 1,4,11) *cum flueret lutulentus [sc. Lucilius]*; (*ib.* 1,10,50) *dixi fluere hunc lutulentum*.

⁵³ W komentarzu do *de orat.* 2, 91.

13. *senior*

Prozaicy, a wśród nich i Cynceron, odnoszą ten wyraz przede wszystkim do istot żywych, w pierwszym rzędzie do ludzi. I to jest chyba właściwe semantycznie jego użycie. Wspominam o tym dlatego, że słowniki nie przeprowadzają wyraźnego rozgraniczenia między jego użyciem właściwym i przenośnym. Cynceron zastosował go trzy razy do rzeczy abstrakcyjnych w sensie: 1. 'starszy' — (*leg.* 2,9) *quae vis [sc. caelestis legis] non modo senior est quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei*; 2. 'właściwy starszemu wiekowi' — (*Brut.* 327) *cum iam honores et illa senior auctoritas [sc. Hortensii] gravius quiddam requirerent*; 3. 'dojrzały' — (*Brut.* 160) *voluit adulescenus [sc. Crassus] in colonia Narbonensi causae popularis aliquid attingere eamque coloniam, ut fecit, ipse deducere; exstat in eam legem senior, ut ita dicam, quam aetas illa ferebat, oratio*.

Nasza formuła nie usprawiedliwia, jak się zdaje, w ostatnim cytacie metafory jako takiej, to jest odniesienia *senior* do rzeczy (*oratio*), bo w dwu podobnych wypadkach (*via senior, senior auctoritas*) Cynceron nie stosuje złagodzeń, lecz umieszczenie tego przymiotnika w kontekście, w którym musiało ono przekroczyć ramy swoich możliwości semantycznych i otrzymać sens zbyt daleki od swego znaczenia właściwego ('mający walory właściwe starszemu wiekowi' = 'dojrzały', 'mądrzejszy'). Pisząc: *senior [...] oratio, quam aetas illa ferebat*, Cynceron chciał podkreślić dojrzałość polityczną wystąpienia młodocianego (*adulescens, aetas illa*) Krassusa⁵⁴.

14. *tragicus orator*

Grecyzm *tragicus* po raz pierwszy zjawia się u Plauta (*Pers.* 465). W następnej epoce spotykamy go w *Rhet. ad Her.* (3,14,24): *ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus* i u Cyncerona, który poza *phil. frag.* V 48 M. (*indicem tragicorum*) i *opt. gen.* 1 (*in comoedia turpe tragicum*) stosuje go w dwojakim sensie. A. Sens właściwy: 1. W związku z osobą — a) 'przedstawiony w tragedii': *tragicum illo Oreste aut Adamante* (*Pis.* 47); — b) 'grający w tragedii': *tragicum [...] actorem* [*rep.* 4, 13]; — c) 'piszący tragedię': *poetam [...] tragicum* (*Tusc.* 5,6; cf. *opt. gen.* 2; *nat. deor.* 1, 53; *off.* 3,97). 2. W związku z rzeczami — a) 'mogący stanowić treść tragedii', 'nadający się do tragedii': *Quis*

⁵⁴ Ten ostatni moment podkreślają (*ad l.*) Jahn i Piderit-Friedrich, ale funkcji *ut ita dicam* właściwie nie precyzują.

umquam res praeter hunc [sc. Caesarem] tragicas paene comice [...] tractavit (de orat. 3,30); — b) (mający formę tragedii): poematis tragici (opt. gen. 1); — c) (stosowany w tragedii): actio non tragica nec scaenica (orat. 86). B. Sens przenośny — (poważny), (wzniosły), (patetyczny). 1. W odniesieniu do stylu mowy: Sed haec tragica atque divina; faceta autem et urbana innumerabilia ex una contione meministis (de orat. 2,227); 2. W odniesieniu do mówcy posługującego się stylem właściwym tragedii: Fuit enim Sulpicius vel maxime omnium, quos quidem ego audiverim, grandis et, ut ita dicam, tragicus orator (Brut. 203).

Wyrażenie *tragicus orator*, które czytamy w cytacie końcowym powyższego przeglądu, jest metaforą doraźnie stworzoną przez Cyncerona w trakcie charakteryzowania stylu Sulpicjusza przypominającego swoją koturnowością dykcję tragedii. Przymiotnik *tragicus* obok słów: *comicus, epicus, melicus, dithyrambicus* służył do specyfikacji poezji⁵⁵ i oznaczania desygnatów bezpośrednio z jej gatunkami związanych. Formalne odniesienie go do mówcy celem określenia jego stylu (*genus grave, sublime*), uznał autor, jak wskazuje dodatek usprawiedliwiający, za chwyt językowo śmiały. Ta metafora, początkowo szokująca i niejasna, staje się zrozumiała po zapoznaniu się z chwytami analogicznymi, które omawiamy pod hasłami: *lutulentus* (12), *floridus* (15), *rotundus* (19).

15. *floridus*

Chodzi tu o użycie tego słowa w *Brut.* 285, gdzie Cynceron pisze m. in.: *At [sc. Demetrius Phalereus] est floridior, ut ita dicam, quam Hyperides, quam Lysias; natura quaedam aut voluntas ita dicendi fuit.* Mamy tu do czynienia z metaforą, bo ten wyraz, poświęcony dopiero od czasów Cyncerona, służył właściwie do określania rzeczy konkretnych, związanych z obecnością kwiatów. Określenie osoby, w danym wypadku pisarza i mówcy, za pomocą przymiotnika *floridus* w sensie (kwiecisty), (ozdobny) z myślą o stylu jego mów, było zabiegiem śmiałym, czego dowodzi dodatek *ut ita dicam*⁵⁶, i odosobnionym, na co wskazuje analiza przekazów tego przymiotnika. Wprawdzie paru poetów z różnych okresów i kilku późniejszych prozaików wiązało *floridus* z ludźmi (*puella* u Katulla 61,57 i Arnobiusza, *Galatea* u Owidiusza *met.* 13,750, *Fabius* u Siliusa)⁵⁷, ale chodziło im o określenie wyglądu zewnętrznego wymienionych osób (kwitnący), (żywy), (piękny). Jeśli zaś z drugiej

⁵⁵ Cf. Cic. *opt. gen.* 1 oraz Diom. *gramm.* I 502, 14.

⁵⁶ Piderit-Friedrich oraz Kroll (*ad l.*).

⁵⁷ *Thes. l. l.* VI 925, 47 n.

strony pisarze epoki cesarstwa, nawiązując do tradycji łączenia naszego przymiotnika z desygnatami abstrakcyjnymi (jak *aetas* u Katulla 68,16; *novitas* u Lukrecjusza 5,496; *fructus* u Witruwiusza 9 *praef.* 2)⁵⁸, używają go z myślą o kwiecistości stylu, to łączą go gramatycznie nie z imionami osób mówiących lub piszących, lecz z rzeczownikami oznaczającymi zjawiska językowe i stylistyczne, jak: *sententiae* (Sen. *epist.* 114,16), *genus scriptorum* (Quint. *inst.* 2,5,18), *oratio* (Quint. 8,3,74; Macr. *sat.* 5,1,5), *genus dicendi* (Quint. 12,10,58; Fortun. *rhet.* 3,9 p. 126,6; Macr. *sat.* 5,1,7), *eloquentia* (Rufin. *Orig. in gen.* 2, 6 p. 174^A; Macr. *sat.* 5,1,19)⁵⁹. Jeden tylko autor użył słowa *floridus*, podobnie jak Cyceon w cytowanym zdaniu. Jest nim Seneka Starszy, który *contr.* 4 *praef.* 3 pisze: [*Asinius Pollio*] *floridior erat aliquando in declamando quam in agendo*. Można tu jednak mówić tylko o podobieństwie, a nie o identyczności.

Odniesienie przymiotnika *floridus* do Demetriusza z Faleronu jako mówcy ma swoje stylistyczne uzasadnienie. Gdzie indziej bowiem dowiadujemy się od Cyceona (*orat.* 92 i 94), że Demetriusz, najwybitniejszy przedstawiciel stylu średniego, lubował się w wyrażeniach tropicznych i figuralnych, które Arpinata zalicza do najsubtelniejszych środków wyrazu — *verborum flores* (*de orat.* 3,96). Te informacje uzupełnia notatka Kwintyliana (*inst.* 12,10,58): *tertium* [sc. *dicendi genus*] *alii medium ex duobus alii floridum (namque id ἀνθηρόν appellant) addiderunt*. Tak więc *floridus* jest odpowiednikiem ἀνθηρός⁶⁰.

16. *mater rerum omnium natura*

W przenośnym znaczeniu ('sprawczyni', 'źródło', 'przyczyna') widzimy rzeczownik *mater* już u Afranusza (*com.* 298) i u Anonima (*Rhet. ad Her* 2, 22, 34), który pisze: *omnium malorum stultitia est mater atque praeceptrix*. Potem używa go w ten sposób Cyceon w odniesieniu do: 1. ziemi jako żywicielki ludzi — (*Cluent.* 193) *nemo* [sc. *erat*], *quin terram ipsam violari, quae mater est omnium, vestigiis consceleratae matris putaret*; 2. rzeczy abstrakcyjnych pojętych jako przyczyna rzeczy abstrakcyjnych — (*inv.* 1,76) *similitudo est satietatis mater*; (*Cluent.* 42) *haec est una virtus non solum maxima, sed etiam mater virtutum omnium reliquarum* (cf. *Planc.* 80); (*de orat.* 2,171) *mater est eius* [sc. *avaritiae*] *tollenda, luxuries*; (*rep.* 3,23) *iustitiae non natura nec voluntas*

⁵⁸ Tamże 56 n.

⁵⁹ Tamże 72 n.

⁶⁰ Co do *floridus* — ἀνθηρός cf. J. Cousin. *Études sur Quintilien*. T. 2. Paris 1936 s. v.; A. E. Douglas w komentarzu do *Brut.* 285.

sed imbecillitas mater est; (ib. 53) diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit; (leg. 1,47) voluptas, malorum [...] mater omnium; (ib. 1,58) ut mater omnium bonarum rerum sit sapientia; (Brut. 322) philosophiam [...] matrem omnium bene factorum beneque dictorum; (ac. 1,39) omnium perturbationum arbitratur matrem esse immoderatam quandam intemperantiam; (Tusc. 1.64) philosophia [...] mater artium; (cf. de orat. 1,9) artium procreatricem quandam et quasi parentem eam, qua φιλοσοφίαν Graeci vocant [...] iudicari.

Takie użycie wyrazu *mater* było, jak widzimy, utarte i nie budziło zastrzeżeń Cyncerona. Czym więc wytłumaczyć obecność *ut ita dicam* w *parad. 14* w wypowiedzi: *cum tibi sive deus sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum?* Chyba tym, że słowa *mater omnium rerum natura* są pomyślane jako metafora żywa, w której upersonifikowana natura⁶¹ pełni funkcje matki biologicznej lub stwórcy, wszechświat razem z ludźmi natomiast występuje w roli płodu czy tworu. Cf. *nat. deor. 2,86: omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus* (hasło nr 34).

17. *grandiloquus*

Ten rzadki przymiotnik jest poświadczony dopiero u Cyncerona, który użył go tylko dwa razy: 1. jako określenia mówców posługujących się jednym z trzech stylów, dla którego nazwania posługuje się gdzie indziej przymiotnikami: *gravis* (*or. 53*), *vehemens* (*ib. 69*), *grandis* (*de orat. 2,337; opt. gen. 2*)⁶², (*orat. 20*) *Tria sunt omnino genera dicendi, quibus in singulis quidam floruerunt [...] Nam et grandiloqui, ut ita dicam, fuerunt cum ampla et sententiarum gravitate et maiestate verborum; [...] et contra tenues [...]*; 2. w odniesieniu do stoików, w sensie 'nadęty', 'zarozumiały'⁶³ — (*Tusc. 5,89*) *Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus?*

Wyraz *grandiloquus* jest w czasach Cyncerona archaizmem. Na jego archaiczność, którą zdradza sama budowa słowotwórcza, wskazuje świadectwo Noniusza (p. 115), który umieszcza go wśród słów reaktywowanych (*nove veterum dicta*) i cytuje obydwie wyżej przytoczone wypowiedzi Cyncerona. Na karb tej archaiczności kładą komentatorzy⁶⁴ obec-

⁶¹ Cf. *Thes. l. l. VIII 436, 2 i 443, 43.*

⁶² Kroll (*ad l.*), który ponadto zauważa, że *grandiloquus* jest tu odpowiednikiem *μεγαλοπρεπής*. Cf. *Thes. l. l. VI 2178, 42.*

⁶³ Krebs-Schmalz oraz Georges (s. v.) używają słowa „gressprecherisch”, które jest kalką wyrazu łacińskiego.

⁶⁴ Piderit i Kroll *ad l.*

ność frazy usprawiedliwiającej w *orat.* 20, zakładając milcząco, jak się zdaje, że przy drugim użyciu wyrazu Cycleron uważał się za zwolnionego od dodatku łagodzącego. Wobec tego jednak, że w każdym z dwu miejsc ten stary wyraz ma u Cyclerona inne znaczenie, a usprawiedliwione jest tylko pierwsze jego użycie, trzeba raczej przyjąć, że *ut ita dicam* wiąże się z aktem nadania archaizmowi, jeśli nie całkiem nowego, to przynajmniej wyspecjalizowanego znaczenia terminologicznego ('przemawiający stylem wzniosłym'). Cf. *Brut.* 203: *Fuit [...] Sulpicius [...] grandis et [...] tragicus orator.* Mamy zatem do czynienia w omawianym miejscu z neologizmem semantycznym. Przypuszczenie Causereta⁶⁵, jakoby twórcą przymiotnika *grandiloquus* był sam Cycleron, jest nieporozumieniem. W tym nowym znaczeniu terminologicznym używają go potem: Kwintylijan (*inst.* 10,1,66 — *Aeschylus [...] grandiloquus*), Serwiusz (*vita Verg.* p. 4,8 — *genus dicendi g.*) i Izydor (*orig.* 2,17,1 — *character g.*).

18. *ardens verbum*

Wyrażenie *ardens verbum*, w którym *ardens* jest zadiektywizowanym participium, nie zawsze dającym się odróżnić od właściwego imiesłowu⁶⁶, należy do kręgu przenośni Cyclerona, które wiążą ten przymiotnik z: 1. uczuciami i afektami, jak ma to miejsce w wypowiedziach — (*Planc.* 20) *hic habuit studia suorum ardentia*; (*fin.* 2,61) *cum [...] mortem ardentiore studio peteret*; (*ib.* 2,52) *Quam illa [sc. sapientia] ardentis amores excitaret sui!*; (*ib.* 3,36) *avaritia tam ardentis*; 2. z przejawami ludzkiej działalności, w której ujawniają się stany emocjonalne, zwłaszcza działalności językowej, jak to widać w zdaniach — a) *orat.* 99: [*orator*] *gravis, acer, ardens*; — b) *quod eos, quorum altior oratio actioque esset ardentior, furere atque bacchari arbitraretur*; — c) *orat.* 27, gdzie autor broniąc Demostenesa przed Eschinesem zarzucającym mu wykroczenia przeciw smakowi w doborze słów pisze m. in.: *Facile est enim verbum aliquod ardens, ut ita dicam, notare atque restinctis iam animorum incendiis irridere*; *ib.* 132, gdzie Cycleron po przytoczeniu przykładów na budzenie παθή ze swoich mów zauważa: *sed [...] nulla me ingenii, sed magna vis animi inflamat, ut me ipse non teneam; nec umquam is qui audiret incenderetur, nisi ardens ad eum porveniret oratio*; *Att.* 14, 10 (r. 44), 3: *Quintus pater ad me gravia de filio [...]. Ardentes in eum litteras ad me misit.* Tak więc w naturalny sposób krąg przenośni zacieśnił się do punktu 2 c, w którym obok wyrażenia tytułowego znajdują się zwroty: *ardens oratio* i *ardentes litterae*.

⁶⁵ Jw. s. 161.

⁶⁶ Cf. *Thes. l. l.* II 488, 1 i 485, 68 n.

Co do formuły *ut ita dicam* dodanej po *ardens verbum*, to Kroll (ad 1.) lakonicznie zaznacza, że Cynceron użył jej „zur Milderung der Metapher”⁶⁷. Sprawa nie jest jednak taka prosta. Komplikuje ją to, że analogiczne metafory *ardens oratio* i *ardentes litterae* nie mają żadnych złągódzeń. Czyżby dlatego, że obie są późniejsze i miały, że się tak wyrażę, drogę utartą przez *ardens verbum*? Zdaje się, że nie. Chodzi głównie o *ardens oratio*, bo swobodniejsze potraktowanie *ardentes litterae* można by przypisać poufałemu tonowi korespondencji.

Celem lepszego zrozumienia podłoża tych metafor sięgnijmy po komentarz w postaci dodatkowych wypowiedzi Cyncerona. Myśl zawartą w cytowanym wyżej miejscu z *Mówcy* (132) rozwinął Cynceron szerzej w *De oratore* (2,187-191). Oto dwa wyimki z tych wywodów: *Neque fieri potest ut doleat is, qui audit, ut invidet, ut pertimescat aliquid, ut ad fletum misericordiamque ducatur, nisi omnes illi motus, quos orator adhibere volet iudici, in ipso oratore, impressi esse atque inusti videbuntur* (189); *ut enim nulla materies tam facilis ad exardescendum est, quae nisi admoto igni ignem concipere possit, sic nulla mens est tam ad comprehendendam vim oratoris parata, quae possit incendi, nisi ipse inflammatus et ardens accesserit* (190). Dodajmy do tego jeszcze jeden cytat z *Mowcy* (26), w którym chodzi właśnie o Demostenesa: *post sensim incendens iudices, ut vidit ardentem, in reliquis exsultavit audacius*.

Wracając do naszych metafor możemy powiedzieć, że *ardentes litterae* (list pałający gniewem)⁶⁸ to kompozycja słowna odzwierciedlająca stan wzburzenia nadawcy, *ardens oratio* (‘płomienna mowa’) zaś to utwór, który jest nie tylko wyrazem uczuć i natchnienia mówcy (*ardens, inflammatus*), ale także potężnym ładunkiem emocjonalno-estetycznym, obliczonym na wywołanie odpowiedniego stanu u słuchaczy (*incendere, incensus, incendia animorum conflare, ardentem*). Nawet ta druga metafora jest w gruncie rzeczy prosta, zharmonizowana i naturalna. Inaczej ma się rzecz z trzecią, którą zaopatrzył autor w środek łągodzący, bo jest ona według jego terminologii *durior translatio* (*de orat.* 3,165). *Ardens verbum* to nie (‘płomienne słowo’), czyli (‘słowo-iskra’ lub (‘słowo-żagiew’) wywołujące pożar, ale drobny składnik mowy, który wymknął się mówcy w natchnieniu i transie, w jaki słuchaczy wprowadziła mowa jako całość. Nie został on zauważony, lecz np. przy czytaniu utworu

⁶⁷ Także Bernhard (jw.) i Krebs-Schmalz (jw. T. 1 s. 23) umieszczają to wyrażenie wśród śmiałych metafor.

⁶⁸ K. F. Nägelsbach — J. Müller. *Lateinische Stilistik*. Nürnberg 1905 s. 586 — „einen zornglühenden Brief”.

„na zimno” (*restringtis iam animorum incendiis*) mógł razić. Chodzi więc o słowo (użyte w oratorskim uniesieniu) lub (wypowiedziane w natchnieniu) ⁶⁹. Metafora ta jest rzeczywiście skomplikowana.

19. *rotundus*

Ten przymiotnik został wprowadzony do języka retorycznego przez Cyncerona i użyty przez niego najpierw w zwrocie *verborum rotunda constructio* z myślą o zaokrąglonym układzie zdań, czyli o periodzie. Wyrażenie to spotykamy w *Brut.* 272: *eratque [sc. apud C. Pisonem] verborum et delectus elegans et apta et quasi rotunda constructio*. Oznacza ono właśnie elementy architektoniczne — łuk i sklepienie. Przez powiązanie z *verborum* weszło na teren stylistyki retorycznej, co, jak wskazuje obecność tonującego przysłówka *quasi*, nie obyło się bez skrupułów ⁷⁰. Potem Cynceron posunął się o krok dalej odnosząc gramatycznie *rotundus* do osoby autora, by określić jedną z cech jego stylu. Uczynił to w *orat.* 40 pisząc: *Theodorus autem praefracrior nec satis, ut ita dicam, rotundus, primus instituit dilatate verbis et mollioribus numeris explere sententias*. Tu omawiany wyraz otrzymał sens „posługujący się periodem”. Ten chwyt, podobnie jak w wielu innych analogicznych wypadkach ⁷¹, wydał się autorowi innowacją ryzykowną, dlatego dodał *ut ita dicam*. Gdy w *fin.* 4,7 mówił Cynceron o periodycznym układzie wyrazów, posłużył się przysłówkiem *rotunde*. W obu cytowanych wyżej miejscach *rotundus* jest odpowiednikiem terminów retoryki greckiej: *στρογγύλλος, κόκλιος* ⁷², czy też *κοκλικός* ⁷³.

Śladami Cyncerona poszli pisarze późniejsi. Cf. *Hor. ars* 323: *Grais dedit ore rotundo Musa loqui*; *Quint. inst.* 8,5,27: *illa rotunda et undique circumcisa [sc. structural]*; *Gell.* 11,13,4: *sonus rotundae volubilisque sententiae eximie nos et unice delectabat*; *ib.* 16,1,1.

20. *valetudine integra oratio*

Poza właściwym użyciem rzeczownika *valetudo* (na oznaczenie stanu zdrowotnego ciała) konstatujemy u Cyncerona cztery wypadki użycia prze-

⁶⁹ Georges (s. v.) proponuje: „ein [...] enthusiastischer Ausdruck, ein Ausdruck der Begeisterung”. Por. Nägelsbach, Müller, jw. Lepiej oddał tę metaforę H. Bornecque (*Les Belles Lettres*) pisząc: „Une expression qu’a dictée [...] le flamme de la passion”.

⁷⁰ Piderit-Friedrich i Kroll *ad l.*

⁷¹ Cf. hasła: *lutulentus* (12) i *floridus* (15).

⁷² Kroll *ad orat.* 40.

⁷³ Causeret, jw. s. 145.

nośnego. W jednym wypadku określa on stan duszy (*Tusc.* 4, 80): *Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen.* W trzech pozostałych, które nas bardziej interesują, wyrażenie *bona (integra) valetudo* kwalifikuje styl prozy retorycznej: (*Brut.* 64) *qui [sc. Lysiae imitatores] non tam habitus corporis opimos quam gracilitates consecretantur quos, valetudo modo bona sit, tenuitas ipsa delectat — quamquam in Lysia sunt saepe etiam lacerti, sic ut fieri nihil possit valentius: verum est certe genere toto strigosior; (opt. gen. 8) Qui [sc. Attici] cum careant omni vitio, non sunt contenti quasi bona valetudine, sed viris, lacertos, sanguinem quaerunt, quandam etiam suavitatem coloris; (orat. 76) etsi enim [sc. Attica oratio] non plurimi sanguinis est, habeat tamen sucum aliquem oportet, ut, etiam si illis maximis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine.*

Podstawą metafory drugiego typu jest porównanie utworu krasomówczego z ciałem ludzkim. Z tego źródła wywodzi się wiele określeń antycznej retoryki i krytyki literackiej⁷⁴. Z wyjątkiem *Brut* 64, gdzie *valetudo* ma podwójny sens, właściwy i przenośny, użycie metaforyczne wyrazu jest złagodzone (*quasi, ut ita dicam*)⁷⁵. W *orat.* 76 zastosował Ciceron mocniejszy środek łagodzący, ponieważ tu skutkiem formalnego odniesienia wyrażenia *integra valetudine* do rzeczy [*oratio*] metafora nabiera szczególnej jaskrawości.

Oprócz wyrażenia *bona (integra) valetudo* Ciceron stosuje w pismach retorycznych jego synonimy: *salubritas* (*Brut.* 51), *sanitas* (*Brut.* 51; *opt. gen.* 8), *sanus* (*Brut.* 202, 276), *integritas* (*Brut.* 132; *opt. gen.* 12).

21. *scopas dissolvere*

Rzeczownik *scopa* w sing. oznacza (pojedynczą różgę), (gałązkę), w plur. zaś — (pęk różg tworzących miotłę⁷⁶. *Scopas dissolvere* (rozwiązać miotłę), zwrot przysłowiowy⁷⁷ pochodzący ze środowiska zamiataczy ulic, miał, jak się zdaje, sens (zniszczyć jakąś całość mało wartą), (uczynić bezwartościową rzecz, która i tak ma małą wartość), (sprowadzić coś do zera)⁷⁸. Ciceron użył tego zwrotu (*orat.* 235-236) w wypowiedzi stanowiącej część wywodów o wartości rytmu w prozie

⁷⁴ Cf. Kroll *ad orat.* 76 oraz Causeret, jw. s. 156 n.

⁷⁵ Cf. Bernhardt, jw. s. 7; M. Wiegand. *De metaphorarum usu quodam Ciceroniano.* Rostock 1910 s. 17.

⁷⁶ Krebs-Schmalz, jw. s. v. *scopa*.

⁷⁷ Cf. Otto, jw. s. v.

⁷⁸ Hey, jw. s. 460 n.

retorycznej, wymierzonych przeciwko attycystom: *sed si quem magis delectant soluta, sequatur ea sane, modo sic ut, si quis Phidiae clupeum dissolverit, collocationis universam speciem sustulerit, non singulorum operum venustatem; ut in Thucidide orbem modo orationis desidero, ornamenta comparent. Isti autem [scil. Attici] cum dissolvant orationem, in qua nec res nec verbum ullum est nisi abiectum, non clupeum sed, ut in proverbio est — etsi humilius dictum est tamen simile est — scopas, ut ita dicam, mihi videntur dissolvere*. Pełne zrozumienie tej wypowiedzi przyciemnia niejasna aluzja o tarczy Fidasza ⁷⁹. Wyrażeniem *scopae solutae* ('kompletne zero'), które jest wariantem omawianego zwrotu, posłużył się Cyceron w *Att.* 7,13a,2: *L. Caesarem vidi Minturnis [...] cum absurdissimis mandatis, non hominem, sed scopas solutas*.

Fraza *ut ita dicam*, wzmocniona słowami: *mihi videntur*, usprawiedliwia w pierwszym cytacie, jak wskazuje uboczna uwaga samego autora (*etsi humilius dictum est*), która jest także wyrazem jego skrupułów, wprowadzenie trywialnego wyrażenia przysłowiowego do prozy naukowej. Zwraca tu na siebie uwagę nagromadzenie środków łagodzących. Brak złagodzenia w drugim cytacie przy *scopae solutae* tłumaczy się tym, że wyrażenie to zostało użyte w poufalej korespondencji.

22. *titillat sensus voluptas*

Czasownik *titillare* jest poświadczony dopiero u Lukrecjusza i Cycerona, i to właśnie w zwrocie *sensus titillare*. Lukrecjusz pisząc (2,429): *ut quae titillare magis sensus quam laedere possint*, posłużył się tym zwrotem właściwie, bo przez *sensus* rozumie tu fizyczną stronę zmysłów. Z dalszym użyciem właściwym czasownika *titillare* spotykamy się u pisarzy chrześcijańskich — cf. *Tert. pudic.* 22: *titillatam prosternens carnem* oraz *virg. vel.* 14: *digitis titillatur* ⁸⁰. Natomiast Cyceron stosuje to słowo metaforycznie: 1. *fin.* 1,39 — *si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate afflueret et illaberetur, nec manus esse contenta posset nec ulla pars vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis; (Tusc. 3,47) modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate; nunc autem summam voluptatem esse dolore carere;* 2. *off.* 2,63 — *Haec [sc. benignitas] est gravium hominum atque magnorum, illa [sc. largitio] quasi assentatorum populi multitudinis levitatem quasi titillantium*.

⁷⁹ Co do przypuszczeń na ten temat zob. Kroll *ad l.*

⁸⁰ Cytuję za A. Funkiem ALLG Bd. 4: s. 240.

W dwóch pierwszych wypadkach (*fin.* 1,39; *Tusc.* 3,47) *titillare* jest tłumaczeniem terminu filozofii Epikura. Dowiadujemy się tego od samego Cyclerona przy analogicznym użyciu rzeczownika *titillatio* w *nat. deor.* 1,112, gdzie czytamy: *At has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc quæbum est) adhibetur sensibus.* Dodajmy, że ten rzeczownik znalazł raz jeszcze zastosowanie u Cyclerona, mianowicie *Cato* 47 w zdaniu: *At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus.* Od dawna stwierdzono, że słowa *titillare* i *titillatio* w przytoczonych wypowiedziach Cyclerona (z wyjątkiem *off.* 2,63) są odpowiednikami epikurejskich terminów *γαργαλλεῖν*⁸¹, *γαργαλισμός*⁸². Już wyżej zaznaczyliśmy, Cycleron użył *titillare* metaforycznie. Na to wskazują z jednej strony abstrakcyjne rzeczowniki *sensu*⁸³ i *levitatem* w funkcji dopełnienia bliższego, z drugiej *voluptas* jako *causa movens*. Metafora musiała być nowa⁸⁴, szczególnie śmiała, skoro za każdym razem została złagodzona [*quasi, ut ita dicam*]; odnosi się to także i do rzeczownika *titillatio*⁸⁵. Rzuca się w oczy to, że przy pierwszym użyciu wyrażenia *sensus titillare* (*fin.* 1,39) formułę usprawiedliwiającą *ut ita dicam*, która sama przez się jest dość silna, Cycleron wzmocnił przysłówkiem *quasi*. Ten fakt także mówi o wyjątkowych jego skrupułach. Dublowanie środków usprawiedliwiających można czasem spotkać u Cyclerona i gdzie indziej, lecz połączenie *quasi* z *ut ita dicam* zjawia się tylko tu.

23. *indolentia*

Za Noniuszem (p. 128, 6 M) przyjmuje się, że jest to neologizm słowotwórczy samego Cyclerona⁸⁶. Cycleron użył go 5 razy: (*fin.* 2,11) *num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia?* (*ib.* 2,19) *neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia;* (*Tusc.* 3,12) „*Mi-nime*”, *inquit* [sc. *Crantor*], „*adsentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant, quae nec potest ulla esse nec debet*”; (*ib.* 5,85) *indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit;* (*off.* 3,12) *qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur.* Wyraz *indolentia* został utworzony dla oddania terminu filozofii epikurejskiej,

⁸¹ H. Usener. *Epicurea* 280, 3.

⁸² Tamże 280, 8; 281, 3; 356, 21.

⁸³ Za użyty abstrakcyjnie przez Cyclerona uważa go też Hey (jw. s. 457).

⁸⁴ Podkreślił to już P. B. Linderbauer (*De verborum mutuatorum apud Ciceronem usu et compensatione*. Bd. 2. Progr. Metten 1892/93 s. 53).

⁸⁵ Linderbauer (tamże) uważa *titillatio* za twór Cyclerona.

⁸⁶ *Thes. l. l.* VII 1219, 84.

którym według Tischera⁸⁷, Heinego⁸⁸, Bernhardta⁸⁹ i Linderbauera⁹⁰ było słowo ἀναλγησία, według Petersa⁹¹ ἀπονία lub ἀλυπία, według Pohlenza⁹² ἀπάθεια, według Lisca⁹³ ἀπονία, według Rubenbauera⁹⁴ i Atzerta⁹⁵ ἀλυπία lub ἀναλγησία. Hey, który polemizując z Linderbauerem zauważa, że dla ἀναλγησία nie ma oparcia w Epikurea Usenera, za najbliższy nowotworowi Cycerona uważa termin ἀλνπία⁹⁶. Trzeba dodać, że dla wyrażenia pojęcia epikurejskiego 'brak bólu' Cyceron używa ponadto różnych omówień, których tu wymienić nie będziemy⁹⁷.

Autor zabezpiecza swój neologizm przy trzech pierwszych użyciach⁹⁸ (*ut ita dicam, illa*⁹⁹, *nescio quam*¹⁰⁰ = *quandam*), w pozostałych dwu wypadkach posługuje się nimi bez ogródek. Srodki zabezpieczające, z których najsilniejszym i w swej funkcji oczywistym jest zwrot *ut ita dicam*, odnoszą się zdaniem Heya do śmiałości tworu. Substantiva negativa bowiem z sufiksem *-ia* mają zazwyczaj oparcie słowotwórcze w istniejącym już rzeczowniku pozytywnym na *-ia* lub negatywnym przymiotniku, jak to widać np. w wyrazach: *indiligentia* (*diligentia, indiligens*), *insolentia* (*insolens*), natomiast rzeczownik *indolentia* powstał bezpośrednio od czasownika *dolere* (*dolens*), w czym Hey widzi skok słowotwórczy¹⁰¹. Nowotwór Cycerona wprawdzie kariery nie zrobił, ale się przyjął; widzimy go potem u Seneki, Apulejusza, Laktancjusza, Ambrożego i Makrobiusza.

24. *sagax mens*

Przymiotnik *sagax* znaczył pierwotnie 'czujny', 'o dobrym węchu', 'wrażliwy' i określał właściwie zwierzęta, zwłaszcza psy myśliwskie, i ich zmysły, w szczególności węch. Cyceron posługiwał się nim przeważ-

⁸⁷ *Ad Tusc.* 3, 12.

⁸⁸ *Ad off.* 3, 12.

⁸⁹ *Jw.* s. 6.

⁹⁰ *Jw.* s. 88.

⁹¹ *T. Lucretius et M. Cicero quo modo vocabula Graeca Epicuri disciplinae propria Latine verterint.* Münster 1926 s. 9. Diss. Münster in Westf.

⁹² Indeks do tuebnerowskiego wydania *Tuskulanek s. v. indolentia.*

⁹³ *Étude sur la langue de la philosophiae morale chez Cicéron.* Paris 1930 s. 55.

⁹⁴ *Thes. l. l.* VII 1220, 5 i 18.

⁹⁵ Indeks do tuebnerowskiego wydania *De officiis* z r. 1946 s. v.

⁹⁶ Hey, *jw.* s. 452.

⁹⁷ Zestawiają je w cytowanych miejscach Linderbauer, Hey, Lisca i Peters.

⁹⁸ Cf. Linderbauer, *jw.*

⁹⁹ Zaimek *ille* pełni tu rolę naszego cudzysłowu.

¹⁰⁰ Słowa *nescio quam*, które Tischler i Heine (*ad l.*) uważają, zapewne pod wpływem zaimka *istam*, za wyraz lekceważenia, traktują tu jako usprawiedliwienie.

¹⁰¹ Hey, *jw.* s. 451 n.

nie w odniesieniu do ludzi w znaczeniu 'bystry', 'przenikliwy': (*Catil.* 1,19) *quem* [sc. *Metellum*] *tu* [...] *ad suspicandum sagacissimum* [...] *fore putasti*; (*leg.* 1,22) *animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum* [...] *quem vocamus hominem*; (*Tusc.* 5,67) *Quid est* [...] *in homine sagaci et bona mente melius?* (*epist.* 10,23,4 *nimia eius indulgentia* [...] *ad haec pericula perspicienda fecit eum minus sagacem*. Takie użycie wyrazu musiało być utarte lub naturalne, skoro nie budziło skrupułów autora. Gdy jednak w *fin.* 2,45 Ciceron odniósł go do umysłu, uznał za wskazane dodać złagodzenie: *Homines* [...] *hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat*. Madvig i Hollstein (ad. l.) uważają, że dodatek *ut ita dicam* ma tu przypominać czytelnikowi pierwotne i właściwe znaczenie przymiotnika *sagax*. Taka interpretacja funkcji formuły *ut ita dicam* w danym wypadku ma tę słabą stronę, że wychodzi bez koniecznej potrzeby poza ramy starożytnej teorii. Zgodnie z tą teorią trzeba przyjąć, że *ut ita dicam* łądzi tu, czy też usprawiedliwia zaskakującą w prozie metaforę powstałą przez odniesienie przymiotnika *sagax* do abstrakcyjnego rzeczownika *mens*. Chcąc przy charakteryzowaniu umysłu ludzkiego dobitnie podkreślić jego wielką bystrość i dociekliwość, Ciceron sięgnął po słowo *sagax*, które w prozie określało dotąd zwierzęta i ich zmysły, przenośnie — ludzi, Cf. (*Att.* 6,4,3): *Illud praeterea μυστικώτερον ad te scribam, tu sagacius adorabere*. W niezwykłym połączeniu *mens sagax* przymiotnik odzyskiwał pierwotne znaczenie, w skutek czego powstawał śmiały obraz umysłu — ogara węszącego i tropiącego zwierzynę. Dodatek *ut ita dicam* nie tyle przypomina pierwotne znaczenie słowa, ile sygnalizuje i usprawiedliwia jego niezwykle użycie, na jakie pozwalali sobie raczej poeci. Cf. (*Afran. com.* 15) *sagaci corde atque ingenio unico*; (*Lucr.* 1,368) *sagaci ratione*; (id. 5,420) *sagaci mente*; (*Cic. carm. frg. (de consul.)* 71) *cura videre sagaci* — cf. *Hor. carm.* 4,4,75; (*Hor. epist.* 2,3,218) *utiliumque sagax rerum* [...] *sententia*.

25. *concordia rerum agendarum*

Desygnat wyrazu *concordia* przysługuje właściwie ludziom. Ciceron pierwszy odniósł go metaforycznie do rzeczy abstrakcyjnych i nadał mu sens 'harmonia': (*fin.* 1,47) *Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expatendam esse dicemus, sed quia pacem animis, adferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat*; (ib. 3,21) *Prima est enim conciliatio hominis ad ea quae sunt secundum naturam: simul autem cepit intellegentiam vel notionem potius, quam appellant εἰρηνοίαν*

illi, videntque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa quae prima dilexerat. Nowatorskie użycie rzeczownika autor w obu wypadkach usprawiedliwił. Za pierwszym razem posłużył się słabszym środkiem usprawiedliwiającym (*quasi quidam*), za drugim sięgnął po silniejszy (*ut ita dicam*), być może dlatego, że *res agenda* nie są składową częścią człowieka jak *animus*, lecz jego wytworem, a tym samym pozostają z nim w luźniejszym związku.

Pierwszy typ metafory (*fin.* 1,47) spotykamy potem u Liwiusza: (23, 35,9) *tanta concordia coaluerant omnium animi*; u Seneki: (np. *dial.* 7,3,4) *pax et concordia animi*; (*benef.* 6,22,1) *rupta rerum concordia*; u Pliniusza: (*nat.* 37,59) *docere conati sumus de discordia rerum concordiaque, quam antipathian Graeci vocant ac sympathian*; u Apulejusza: (*mund.* 19) *elementorum inter se [...] concordia*¹⁰². Z przytoczonego wyżej świadectwa Pliniusza wolno wnioskować, że w *fin.* 3,21 Cynceron użył metaforycznie słowa *concordia* dla oddania terminu stoickiego *συμπάθεια*, który potem tłumaczy m. in. wyrazem *convenientia*¹⁰³.

26. *gloriatio*

Rzeczownik *gloriatio* jest poświadczony po raz pierwszy dopiero u Cyncerona, potem pojawia się tylko w Piśmie św. i u pisarzy kościelnych¹⁰⁴. Cynceron użył go trzy razy w *De finibus* roztrząsając zagadnienia najwyższego dobra w ujęciu stoickim: *Deinde quaero, quis aut de misera vita possit gloriari aut de non beata. De sola igitur beata. Ex quo efficitur gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere* (3,28). *Illud vero minime consecretarium, sed in primis hebes, illorum scilicet, non tuum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine honestate contingere, ut iure quisquam glorietur* (4,50). *Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, [...] et beatus esse poterit virtute una praeditus, carens ceteris, nec tamen illud tibi concedet, praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum* (4,51). Tylko pierwsze użycie słowa *gloriatio* jest usprawiedliwione. Jest ono zresztą dość sztywne i szablonowe: rzeczownik we wszystkich wypadkach stoi w ablatywie uwarunkowanym przez orzeczenie *digna est*; dwukrotnie podmiotem zdania jest *beata vita*, raz *virtus*. U autorów późniejszych tej sztywności nie ma.

¹⁰² Dalsze przykłady podaje *Thes. l. l.* IV 85, 64 n.

¹⁰³ Cf. Georges s. v. *sympathia*.

¹⁰⁴ *Thes. l. l.* VI 2087, 9 n.

Zgodnie przypuszcza się, że *gloriatio* jest neologizmem słowotwórczym Cycerona¹⁰⁵. Sprawa się komplikuje, gdy chodzi o odpowiedź na pytanie, co właściwie usprawiedliwia *ut ita dicam*. W komentarzu Holsteina (*ad fin.* 3,28) czytamy: „Dies Wort gebraucht Cic. nur hier u. 4,50. Dass er es nur mit Vorsicht gebraucht, beweist der Zusatz u.i.d.” Ta uwaga jest nieściśła, bo pomija 4,51 i wcale nie wyjaśnia istoty skrupułów Cycerona. Bernhard¹⁰⁶ sugeruje, jak się zdaje, że *ut ita dicam* usprawiedliwia nowotwór jako taki. To byłaby odpowiedź najprostszą. Rzecz jednak w tym, że wyraz *gloriatio* jest formacją całkiem poprawną, która nie powinna budzić zastrzeżeń, bo została utworzona od czasownika *gloriari* przy pomocy bardzo żywotnego w epoce klasycznej sufiksu *-tio* według utartego wzoru: *luctari* — *luctatio*, *imitari* — *imitatio*, *admirari* — *admiratio*. Poza tym, że pochodzi od verbum deponens, niczym się nie różni formalnie od rzeczowników: *pertractatio*, *praemunitio*, *praesagitio*, *praetervectio*, *praensatio*, *restringitio*, które Dräger¹⁰⁷ przytacza jako przykłady neologizmów Cycerona, a które, dodajmy, nigdzie nie są u tego pisarza usprawiedliwione. Tyle co do strony słowotwórczej.

A strona semantyczna? Uwzględnił ją Seibt (*ad fin.* 3,28) pisząc: „*ut ita dicam*” sagt Cicero, weil *gloriatio* nur im üblen Sinne gebraucht wird”. Z tego lakonicznego i mało precyzyjnego wyjaśnienia wynikałoby, iż Cyceon usprawiedliwił⁴ użycie w dodatnim znaczeniu słowo *gloriatio*, które gdzie indziej miało wyłącznie znaczenie ujemne, co nie jest ścisłe. Dodatnia wartość wyrazu u Cycerona oczywiście nie podlega kwestii. Ale nie można powiedzieć, by w tekstach późniejszych miał on tylko wartość ujemną. Przeczą temu takie choćby wypowiedzi: (*Vulg.* Sirach. 1,11) *timor domini gloria et gloriatio et laetitia*; (*Hier. epist.* 3,5,1) *mihi gloriatio in Christo est*; (*Aug. spir. et. litt.* 10,17) *gloriationem laudabilem, quae in domino est*. Także czasownik *gloriari*, którego użycie możemy śledzić przez wszystkie okresy literatury łacińskiej, bywa stosowany w znaczeniu dodatnim, cf. np. (*Cic. Tusc.* 1,48) *non pudet philosophorum in eo gloriari, quod haec non timeat*. Zresztą musimy sobie powiedzieć, że bez ustalonego z góry kryterium trudno rozgraniczyć dodatnie i ujemne znaczenie w przekazanych użyciach obu słów.

Pozostając na gruncie semantyki rozpatrzmy drugą możliwość, za którą zdają się opowiadać niektórzy uczeni. Oto Droysen tłumaczy Cyceonskie wyrażenie *gloriatione digna* we wszystkich trzech wypadkach

¹⁰⁵ Bernhardt, jw. s. 7; *Thes. l. l.* VI 2087, 5 n.; Ernout i Meillet s. v. *gloria*.

¹⁰⁶ Bernhardt (jw.) wymienia m. in. *gloriatio* po słowach: *Nec raro quasi veniae petendae causa ad verbum inusitatum adiungit ut ita dicam*.

¹⁰⁷ Jw. s. 57.

jego użycia (tak samo jak *gloriosus* w *fin.* 4,51) przez „preiswürdig”, a więc uważa je za synonim przymiotnika *laudabilis* (*fin.* 3,27; 4,50), który oddaje słowem „löblich”. Z tego wynika, że dla Droysena rzeczownik *gloriatio* znaczy u Cycerona ‘chwalenie’, ‘sławienie’. To znaczenie bierze pod uwagę i słownik łacińskopolski pod red. M. Plezi, skoro tłumaczy ten wyraz alternatywnie ‘sławienie (się)’. Takiego rozumienia rzeczownika można by bronić, powołując się na niezwykle użycie czasownika *gloriari* w dwóch miejscach *Tuskulanek*: *Nec in misera vita quicquam est praedicabile aut gloriandum nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile et gloriandum ac prae se ferendum* (5,49). *Quod si est, beata vita glorianda et praedicanda et prae se ferenda* (5,50). Tu Cyceron nieprzechodni czasownik *gloriari* potraktował tranzytywnie, uczynił to jednak wyjątkowo — pod wpływem sąsiednich słów *praedicare* i *ferre*¹⁰⁸. Kto by obstawał przy aktywnym znaczeniu rzeczownika *gloriatio* (‘chwalenie’, ‘sławienie’), mógłby tłumaczyć obecność formuły *ut ita dicam* skokiem semantycznym od znaczenia refleksyjnego (‘chwalenie się’, ‘chlubienie się’), na które wskazuje normalnie użyte słowo *gloriari*, do znaczenia aktywnego (‘chwalenie’, ‘sławienie’). Ale naturalniejszą jest rzeczą w oparciu o kontekst (*fin.* 3,28 — *gloriatione* jest poprzedzone czasownikiem *gloriari*) oraz o związek słotwórczy i semantyczny między *gloriatio* i *gloriari* trzymać się sensu refleksyjnego i *fin.* 3,28 tłumaczyć: „szczęśliwe życie zasługuje na to, by się nim szczyścić”, jak to czynią inni tłumacze¹⁰⁹ i Georges (*gloriatio* = das Sich-Rühmen).

Tak więc stoimy wobec jednej z tych kwestii, przy których musimy się zadowolić spornymi hipotezami lub po prostu powiedzieć: *Ignoramus*¹¹⁰. Za wiązaniem *ut ita dicam* z samym aktem słotwórczym przemawiałoby to, że jest więcej u Cycerona neologizmów wprowadzanych bardzo lekko, mimo że są one słotwórczo całkiem poprawne. Do nich należą takie np. terminy filozoficzne, jak *medietas* (*Tim.* 23), *qualitas* (*ac.* 1,24), *convenientia* (*fin.* 3,21), *indifferens* (*fin.* 3,53), *beatitas* i *beatitudo* (*nat. deor.* 1,95) i inne, z tym, że przy nich wyrazem skrupułów są odmienne środki.

27. *delicatus*

Spośród wielu użyć przymiotnika *delicatus* u Cycerona, które są zestawione niżej, tylko jedno jest usprawiedliwione, mianowicie *fin.* 5,12,

¹⁰⁸ R. Küchner, C. Stegmann, A. Thierfelder. *Ausführte Grammatik der lateinische Sprache*. 2. Teil. 4. Aufl. München 1962 s. 104.

¹⁰⁹ Np. Rackham (Loeb) i Kornatowski (*Cyceron. Pisma filozoficzne* T. 3 Warszawa 1961).

¹¹⁰ Cf. Hey, jw. s. 448.

gdzie czytamy: *Sed cum beata vita quaeratur idque sit unum quod philosophia spectare et sequi debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo nonnumquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber, in quo multum odmodum fortunae datur; quod si ita se habeat, non possit beatam vitam praestare sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, moliorque ratio quam virtutis vis gravitasque postulat. [...] Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris.* Tym razem sprecyzowanie funkcji *ut ita dicam* następuje także trudności.

Poza przytoczonym miejscem Ciceron stosuje *delicatus* w takich oto połączeniach i znaczeniach: 1. W odniesieniu do rzeczy konkretnych i abstrakcyjnych — a) 'delikatny', 'subtelny': *in cantu flexiones* (*de orat.* 3,99); — b) 'uroczy', 'rozkoszny': *litus* (*Verr.* II 5,101), *Crater* (*Att.* 2,8,2); c) 'wykwintny', 'wybredny': *convivium* (*Att.* 2,14,1), *fastidium* (*fin.* 1,5); — d) 'zniewieściał', 'pełen zbytku', 'zachęcający do uciech': *Asia* (*Mur.* 20), *disciplina* (*fin.* 1,37), *vita* (*Tusc.* 2,27); — e) 'sprośny', 'swawolny', 'zmysłowy': *versus* (*Pis.* 70), *voluptas* (*nat. deor.* 1,111), *sermo* (*off.* 1,144). 2. w odniesieniu do osób, przeważnie młodych — a) 'wybredny' (*Verr.* II 4,126); — b) 'rozpieszczony', 'zniewieściał', 'rozpustny' (*Att.* 1,19,8; *Catil.* 2,23; *Mur. de orat.* 2,257).

Żadne z wyszczególnionych wyżej znaczeń nie wchodzi w grę w omawianym miejscu (*fin.* 5,12). To, że rzeczownik *ratio* mający za przydawkę *delicatus* należy do abstraktów, nie wyjaśnia niczego, bo inne rzeczowniki tego typu z tą samą przydawką, jak *convivium*, *fastidium*, *disciplina*, *vita*, *voluptas*, nie niepokoiły Cicerona. Najbliższy semantycznie wyrazowi *ratio* ('teoria', 'doktryna') jest rzeczownik *disciplina* ('nauka', 'system'), który pojawia się w kontekście: *Nunc autem explicabo voluptas quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum intellegaturque ea, quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit* (*ib.* 1,54). Ale użyty przy nim przymiotnik *delicatus* ('zachęcający do uciech', 'swawolny', 'rozwiązły') z opozycją *continens* mieści się w dotychczasowych granicach semantycznych. Zdaje się, że *ut ita dicam* wiąże się z nowatorstwem semantycznym polegającym na metonimicznym użyciu naszego przymiotnika w sensie *delicatum efficiens (reddens)* = 'działający osłabiająco', 'wydelikacujący', 'demobilizujący'. Ciceron, który i w innych dziełach polemizuje ze stanowiskiem Teofrasta zajęтым w dziele *O szczęściu*, w omawianym tu miejscu chce powiedzieć, że doktryna tego filozofa zbyt mocno akcentuje ingerencję czynników losowych, przez co demobilizuje człowieka i nie docenia wartości cnoty, skutkiem czego nie pozwala ludziom rozwi-

nać własnej energii. Potwierdzałoby takie rozwiązanie przytoczony na wstępie kontekst słowa *delicatus* oraz inne wypowiedzi Arpinaty o samym Teofraście jako autorze wymienionego dzieła i o cności w świetle jego nauki, np.: *Negant ab ullo philosopho quicquam dictum esse languidius* (*Tusc.* 5,24); *Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus quam ille tenuit firmitatis et roboris* (*fin.* 5,12 niżej); [*Theophrastus*] *virtutem imbecillam [...] reddidit* (*ac.* 1,33).

Jeżeli mamy tu rzeczywiście metonimię, to podpada ona pod typ, który tak określa Kwintylijan (*inst.* 8,6,27): *Illud quoque et poetis et oratoribus frequens, quo id, quod efficit, ex eo, quod efficitur, ostendimus.*

28. *auctoritas honestatis*

Ten zwrot spotykamy tylko u Cycerona i to dwukrotnie: (*fin.* 5,72) *Est enim philosophi non tam gloriosa quam vera quaerentis nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fateantur, et videre tantam vim virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur*; (*off.* 3,109) *Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit quam honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est.* Mamy przed sobą jeden z najtrudniejszych do wyjaśnienia wypadków użycia formuły *ut ita dicam*. W odniesieniu *auctoritas* do rzeczy abstrakcyjnej jako do jej posiadacza nie było chyba nic niezwykłego, skoro przedtem stosował je Cyceron bez zmrużenia oka. Oto garść wybranych wypowiedzi¹¹¹, w których autor przypisuje posiadanie *auctoritas* pojęciom oderwanym: 1. *auctoritatem iudicati* (*inv.* 1,83), *auctoritatem excusationis* (*Verr.* II 3,127), *auctoritas [...] religionis* (*ib.* 2 4,108), *de auctoritate [...] defensionis* (*Sull.* 2), *publici iuris auctoritas* (*de orat.* 1,201), *auctoritatem gravitatis et consilii* (*ib.* 1,214), *auctoritatem [...] disciplinae* (*ac.* 1,33); 2. *tanta auctoritas est in eorum hominum fidelitate* (*Verr.* II 3,74), *si quid mea spes habebat auctoritatis* (*ad Q. fr.* 1,3,5), *genus illud dicendi auctoritatis habebat parum* (*Brut.* 327), *huius [sc. rationis] [...] auctoritatem sequens* (*fin.* 2,39).

Po przesłedzeniu wszystkich użycić słowa *auctoritas* u Cycerona i wczytaniu się w kontekst zwrotu *auctoritas honestatis* w pierwszym cytacie nasuwa się przypuszczenie, że formuła *ut ita dicam* sygnalizuje a zarazem usprawiedliwia znaczenie 'poważanie', 'prestiz', 'autorytet', które normalnie ma rzeczownik *auctoritas*, gdy posiadanie jego desygnatu

¹¹¹ Dalsze przytacza *Thes. I. 1. II 1231, 74 n.*

przypisuje się ludziom, korporacjom lub instytucjom państwowym¹¹². Mielibyśmy tu więc do czynienia z metaforą personifikującą pojęcie abstrakcyjne *honestas*. To jest oczywiście domysł, który równie trudno zweryfikować, jak obalić. Komu on nie odpowiada, musi powiedzieć: *ignoramus*¹¹³. Brak zastrzeżeń przy użyciu wyrażenia *honestatis auctoritas* w drugiej z przytoczonych na wstępie wypowiedzi Cyncerona (*off.* 3,109) da się wytłumaczyć tym, że *auctoritas* ma w niej zwykły w takich wypadkach sens ('znaczenie'), ('wartość').

Wieloznaczny rzeczownik *vis*, który w *fin.* 5,72 stoi obok *auctoritas*, sąsiaduje z nim u Cyncerona kilkakrotnie¹¹⁴, przy czym zjawia się też synonim *pondus* lub *momentum*: (*Verr.* II 2,164) *velim quaerere ex ipso Metello quidnam sua vi et auctoritate mihi ex hac oratione praeciderit*; (*ib.* II 5,39) *ut earum rerum vi et auctoritate omnia repagula pudoris et officii perfringeres*; (*Rosc.* 6) *quod si eandem vim [...] auctoritatem habent adversaria quam tabulae*; (*Flacc.* 9) *huius rei [sc. testimonii] quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorant*; (*Mur.* 90) *quid habet aut momenti commendatio aut auctoritatis confirmatio*.

29. *serere*

Cynceron posługuje się tym czasownikiem: I. właściwie w sensie ('siać (nasiona)'), ('sadzić (rośliny)'), ('obsiewać (pole)'); II. przenośnie: A. Bez zastrzeżeń w sensie: 1. ('powołać do życia'), ('urodzić') z dopełnieniem osobowym — (*leg.* 1,24) *exstitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere*; (*Tusc.* 1,118) *Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus*; (*Att.* 14,20,2) *Tertullae nollem abortum. Tam enim Cassii sunt iam quam Bruti serendi*; 2. ('stworzyć'), ('założyć'), ('zorganizować'), ('zaprowadzić') z dopełnieniem rzeczowym — a) ('państwo'), ('obyczaje'), ('prawa'), ('urządzenia'): (*rep.* 2,5) *qui diuturnam rem publicam serere conatur*; (*leg.* 1,20) *serendi enim mores nec scriptis omnia sancienda*; (*Tusc.* 1,31) *arbores seret diligens agricola; vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret?* — b) ('władza pamięci') (*Tusc.* 1,60) *terrane tibi hoc nebuloso et caligionoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae?* — c) utwór literacki (*leg.* 1,1) *quale est istuc, quod poetae serunt?* Cf. (*Brut.* 16): *seremus igitur aliquid tamquam in inculto et derelicto solo*. B. Z usprawiedliwieniem w sensie pier-

¹¹² Cf. R. Heize. *Auctoritas*. „Hermes” Bd. 9:1925 s. 365.

¹¹³ Z takim rezultatem w tego rodzaju badaniach Hey (jw. s. 448) liczy się częścię.

¹¹⁴ Cf. J. Hellegoueh. *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*. Paris 1963.

wotnym (s i a ó): (*Tim.* 46) [*deus*] *alios in terram, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes [...] spargens quasi serebat* (=Plato 14 *D* ἔσπειρε τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς εἰς σελήνην, τοὺς δ' εἰς τάλλα Cf. *ib.* 43: *satis sparsis animis* (=Plato 13 *σπαρείσας ἀνίας*), gdzie *quasi* odnosi się do *satis*, bo tłumacz oddaje dwoma słowami jeden czasownik grecki; *Tusc.* 2,13: *cultura animi philosophia est; haec extrahit vitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, ut ita dicum, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant.*

W figuralnym użyciu czasownika *serere* u Cycerona trzeba odróżnić metafory martwe, historyczne (II A), i metafory żywe, rzeczywiste, które ewokują obraz siejby (II B)¹¹⁵. Tylko te drugie Cyceron usprawiedliwia (*quasi, ut ita dicam*). Obecność silniejszego środka usprawiedliwiającego (*ut ita dicam*) w ostatnim cytacie tłumaczy się tym, że wszystkie trzy elementy obrazu (siewca, rola pod zasiew i ziarno siewne) są abstraktami (*philosophia, animi, ea quae [...] fructus ferant*, czyli zasady filozofii).

30. *virilis*

Z usprawiedliwionym użyciem tego przymiotnika spotykamy się w *Tusc.* 3,22 w wypowiedzi: *Haec sic dicuntur a Stoicis concludunturque contortius. Sed latius aliquando dicenda sunt et diffusius, sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia.* Mamy tu do czynienia ze znaczeniem przenośnym, jak chcą jedne słowniki¹¹⁶, lub pregnanctycznym, jak woła inne¹¹⁷, słowa *virilis*. Takie jednak jego użycie stwierdzamy u Cycerona częściej i to zarówno w wypowiedziach wcześniejszych od omawianej, jak i późniejszych, ale nigdzie więcej nie budzi ono widocznych zastrzeżeń autora. Warto się tym wypowiedziom przyrzec. Podobnie jak w *Tusc.* 3,22, Cyceron posługuje się w nich wyrazem *virilis* w sensie zbliżonym do *fortis* (łąząc oba przymiotniki jeszcze dwa razy), tj. 'męski' = 'stosowny dla mężczyzny', 'mężny', 'odważny', 'silny', 'mocny', 'stanowczy'. Oto te wypowiedzi: *Fuit in his omnibus causa, etsi non iusta [...] gravis tamen et cum aliquo animi virilis dolore coniuncta* (*har. resp.* 44); *Illam orationem disertam sibi et oratoriam videri, fortem et virilem non videri* (*de orat.* 1,231); *laterum inflexione hac forti et virili, non ab scaena et histrionibus, sed ab armis aut etiam a palaestra* (*ib.* 3,220, cf. *orat.* 59); *virili laterum flexione; videremur*

¹¹⁵ Cf. J. Marouzeau. *Traité de stylistique latine*. Paris 1946 s. 147.

¹¹⁶ Forcellini i Klotz s. v.

¹¹⁷ Georges s. v.

aliquid doloris virilis habuisse (Att. 11,23,3); *Cave turpe quidquam, languidum, non virile* (Tusc. 2,51); *nec [...] sibi [...] comparavit ad tolerandum dolorem [...] duritia virilem* (ib. 5,74); *Acta [...] res est animo virili, consilio puerili* (Att. 14,21,3); *Reliqua pars epistulae est illa quidem in utram partem, sed tamen non nullos interdum iacit igniculos viriles* (ib. 15,26,2).

Czym wytłumaczyć obecność *ut ita dicam* w zdaniu przytoczonym na początku? Znane mi komentarze nie próbują nawet odpowiedzieć na to pytanie. Źródła skrupułów Cycerona, których wyrazem jest ta formuła, nie będziemy chyba upatrywać w naturze rzeczowników *ratio atque sententia*, które określa *virilis*, bo nie różnią się one w swej istocie od innych (*animus, dolor, duritia, igniculi*). W grę wchodzi raczej, jak się zdaje, nowy odcień znaczeniowy przymiotnika *virilis*, który przekracza jego nośność, że tak się wyrażę, semantyczną, odcień, który można by oddać słowami: 'zdecydowany', 'bezkompromisowy', 'nie dopuszczający rozwiązań pośrednich'. Na ten odcień wskazuje analiza przytoczonej wypowiedzi i dalszych słów: *Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, malum est; nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino.*

31. *velis remisque aegritudo fugienda*

To powiedzenie czytamy w Tusc. 3,25 w takim kontekście: *Nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. Id enim sit propositum, quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo existimo; taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.* Komentatorzy podkreślają, że wyrażenie *velis remisque* jest zwrotem przysłowio-
wym¹¹⁸, ale nie próbują wyjaśnić, dlaczego Cyceron, który przysłowia i wyrażenia przysłowiowe wprowadza zazwyczaj za pomocą formuł: *ut dicitur, ut dicunt, ut aiunt*, użył tym razem frazy usprawiedliwiającej *ut ita dicam*. Zwrot, o którym mowa, jest poświadczony w różnych wariantach. Spotykamy się z nim już u Plauta (Asin. 157): *Fixus hic apud nos est animus tuis clavo Cupidinis. Remigio veloque quantum poteris festina et fuge.* Plaut, stosując w ten sposób swoją wersję zwrotu, wyszedł, podobnie jak Cyceron w przytoczonym wyżej miejscu, poza dziedzinę żeglugi. Pozostałe jednak wypadki jego użycia są związane z podróżą morską. Oto one: (Cic. *epist.* 12,25,3) *ventis*

¹¹⁸ Klotz, Kühner, Meissner Heine, (ad l.) oraz Forbigier ad Verg. *Aen.* 3, 363.

remis in patriam omni festinatione properavi, cf. *Phil.* 1,9: *ut mihi nulli neque remi, neque venti satisfacerent*; (*Verg. Aen.* 3,363) *Laevam cuncta cohors remis ventisque petivit*; (*Sil.* 1,568) *Ite citi velisque remisque impellite puppim*; (*Flor.* 2,2,18) *mox ventis remisque properatum est*¹¹⁹. Poświadczone w różnych wariantach wyrażenie ma dwie zasadnicze postacie: *velis remisque* i *ventis remisque*. Nabrało ono znaczenia wtórnego 'ze wszystkich sił', które zarysowuje się nawet w kontekstach odnoszących się do sytuacji żeglarskich (*Wergiliusz* i *Florus*). Nasuwa się analogia z naszym zwrotem 'pełną parą'.

Na funkcję formuły *ut ita dicam* rzuca światło porównanie metafor *Plauta* i *Cycerona* (*Tusc.* 3,25). Obaj autorzy powiązali nasze wyrażenie z czasownikiem *fugere*, ale potraktowali ten ostatni odmiennie. *Plaut* bowiem użył go nieprzechodnio w sensie 'uciekać', *Cyceron* zaś posłużył się nim tranzytywnie w znaczeniu 'uniknąć' i uzależnił od niego w charakterze dopełnienia (w naszym wypadku podmiotu) *res = aegritudo*. Powiedzenie *Plauta* *remigio veloque [...] festina et fuge* jest całkiem naturalne, bo ewokuje harmonijny obraz szybkiej ucieczki przy równoczesnym użyciu wiosła i żagli, czego nie można powiedzieć o wyrażeniu *Cycerona* *velis remisque aegritudo fugienda*, w którym abstrakcyjna ucieczka przed zmartwieniem nie bardzo harmonizuje z konkretnymi środkami napędowymi statku. Na karb tej śmiałej innowacji (połączenie *velis remisque* z nieprzechodnim *fugere* musiało być utarte), pociągającej za sobą nowe znaczenie zwrotu przysłowiowego ('za wszelką cenę', 'stanowczo'), trzeba położyć obecność formuły usprawiedliwiającej. Do tej metafory pasuje doskonale określenie *Cycerona*-teoretyka *paulo durior translatio* (*de orat.* 3,165). W analizowanym kontekście *Cycerona* zwrot *velis remisque*, dodany po wyrażeniu *omni contentione*, jest pleonazmem użytym dla silniejszego zaakcentowania stoickiego postulatu unikania *aegritudo*.

32. *habitare*

Użycie tego czasownika *Cyceron* usprawiedliwił w *Tusc.* 8,83, gdzie pisze: *Hanc [sc. contractiunculam quandam animi] dicant sane naturallem, dum aegritudinis nomen absit grave, taetrum, funestum, quoad cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit*. Niełatwo dociec przyczyny skrupułów autora, które sygnalizuje *ut ita dicam*. Może nam w tym dopomoże rzut oka na pozostałe

¹¹⁹ Cf. *Otto*, jw. s. v. *remus*; *Kühner ad Tusc.* 3, 25.

użycia nieprzechodnie czasownika *habitare* u Cyncerona. Te zaś dadzą się ująć w następujące ramy semantyczne: A. Znaczenie właściwe: 'mieszkać gdzieś (u kogoś, z kimś)', cf. (*Flacc.* 23): *hi habitant cum accusatoribus*; B. Znaczenie przenośne: 1. 'przebywać', 'znajdować się stale', 'istnieć' — a) o osobach: (*Mur.* 21) *qui in foro habitarint*; (*Planc.* 66) *feci, ut postea quotidie me praesentem viderent; habitavi in oculis*; — b) o rzeczach konkretnych: (*Phil.* 12,2) *fautores Antonii, quorum in vultu habitant oculi mei*; — c) o rzeczach abstrakcyjnych: (*Att.* 2,9,2) *video iam, quo invidia transeat et ubi sit habitatura*; (*Mil.* 98) *omnibus in terris et iam versatur et semper habitabit nominis mei gloria*; (*de orat.* 3,138) [*Periclis*] *in labris [...] leporem habitavisse*; (*Att.* 4,18,2) *locus ille animi nostri, stomachus ubi habitabat olim*; (*fin.* 2,92) *Qui potest igitur habitare in beata vita summi mali metus?*; (*Tusc.* 1,67) *ubi [sc. animus] habitet, ne quaerendum quidem est*; (*ib.* 5,69) *Quo [...] gaudio adfici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis!*; (*ib.* 5,111) *ceteras voluptates in ipsis habitare curis*; (*nat. deor.* 2,141) *gustatus [...] habitat in ea parte oris*; 2. 'gorliwie się czymś zajmować' — (*leg.* 3,14) *Theophrastus [...] habitavit [...] in eo genere rerum*; (*de orat.* 2,160) *illi [...] habitarunt [...] in hac una ratione tractanda*; 3. 'zatrzymać się nad czymś' — (*de orat.* 2,192) *mea [...] ratio haec esse in dicendo solet, ut boni quod habeat, id amplectar, exornem [...] ibi habitem, ibi haeream*.

Usprawiedliwione użycie czasownika należy formalnie do punktu A 1. c, gdzie zestawiliśmy metafory powstałe przez odniesienie słowa *habitare* do rzeczy abstrakcyjnych. Ponieważ żadna z nich — większość stanowią wcześniejsze — nie budziła zastrzeżeń autora, wolno przypuszczać, że *ut ita dicam* w omawianym miejscu nie odnosi się do metafory jako takiej. Metaforę strukturalnie najbliższą rozpatrywanej stanowią cytowane wyżej słowa: *sapientis animum cum his habitantem [...] curis* (*Tusc.* 5,69), w której 'współmieszkańcami' są także rzeczy abstrakcyjne. Ale ona nie jest usprawiedliwiona. Czy dlatego, że jest późniejsza i miała utartą już drogę przez analogiczny trop wcześniejszy? Możliwe, że tak jest rzeczywiście. Wydaje się jednak, że o obecności formuły *ut ita dicam* zdecydował moment semantyczny — nowy odcień 'współżyć', 'pozostawać w zgodzie z czymś', 'pasować do czegoś'¹²⁰, którego gdzie indziej nie stwierdzamy.

¹²⁰ Heine *ad l.*

33. *iuniores di*¹²¹

Wyrażenie *di iuniores* czytamy u Cyncerona (*Tim.* 46) w takim zdaniu: *Post eam sationem dis ut ita dicam, iunioribus permisit ut corpora mortalia effingerent* (=Plat. 14 D: τὸ δὲ μετὰ τὸν σπέρρον τοῖς νέοις παρέδοτε θεοῖς σώματα πλάττειν θνητά). Tłumacząc τοῖς νέοις θεοῖ przez *dis iunioribus* Cynceron stworzył połączenie wyrazów, które, jak świadczy wstawka *ut ita dicam*, wydało mu się śmiałe. Jego zaś śmiałość polega chyba na tym, że narzucało ono bóstwem stary podział obywateli rzymskich na *iuniores*, młodszych, zdolnych do służby wojskowej w polu, i *seniores*, starszych, obowiązanych do służby nieliniowej¹²². Przenoszenie wyrażeń z życia państwowego Rzymian na inny grunt zdarzyło się Cynceronowi częściej. Cf. (*Tim.* 41) *ut deorum immortalium quasi gentiles esse dicebant*; (ac. 2,126) *Cleantes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus*; (*nat. deor.* 1,94) *cum tamquam senatum philosophorum recitares*; (*frg. phil.* V 102 M.) *tamquam consulares philosophos*. I te metafory, jak widzimy, zostały złagodzone (*quasi, tamquam*).

34. *parens omnium rerum mundus*

Rzeczownikiem wspólnorodzajowym *parens* posługiwał się Cynceron przenośnie, przeważnie w sensie zbliżonym do naszych słów: 'twórca', 'założyciel', 'wynalazca', 'sprawca', 'obronca', 'dobroczynca'. A. W odniesieniu do ludzi (i bóstw): 1. z dopełniaczem rzeczy konkretnej lub abstrakcyjnej — (*Rab. perd.* 27) *C. Marium, quem vere patrem patriae, parentem [...] vestrae libertatis atque huiusce rei publicae possumus dicere*; (*Q. fr.* 1,1,31 [r. 60]) *ut te parentem Asiae et dici et haberi velis*; (*p. red. in. sen.* 8) *P. Lentulus, parens et deus nostrae vitae, fortunae, memoriae, nominis*; (*Pis.* 6) *me Q. Catulus [...] parentem patriae nominavit* (Cf. *Phil.* 2,31; 13,23; 13,25); (*Planc.* 25) *quasi parenti et custodi salutis meae*; (*Att.* 9,10,3 [r. 49]) *Me, quem nonnulli conservatorem istius urbis, quem parentem esse dixerunt*; (*Tim.* 6) *Atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire difficile est* (=Plato 28 c τὸν μὲν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εἶρεῖν τε ἔργον); (*ib.* 40) *quorum operum ego parens effectorque sum* (=Plato 41 E. ὢν ἐγὼ δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων); (*fin.* 2,1) *qui [sc. Socrates] parens philosophiae iure dici potest* (także, *nat. deor.* 1,91); 2. absolutnie — (*de orat.* 3,3) *qui [sc. consul] quasi*

¹²² Sam Cyncero wspomina o tym podziale w *Verr.* II 5, 38 oraz *rep.* 2, 39; cf. *Gell.* 10, 28, 1.

¹²¹ To wyrażenie nagłówkowe umieszczam po słowie *habitare* idąc za F. Pinim (*Le Tusculane.* Milano 1967 praef. 14-15), który przyjmuje że *Timaeus* powstał po *Tuskulankach*.

parens bonus aut tutor fidelis esse deberet; (fin. 4,14) quam ob rem ab inventoribus tanquam a parentibus dissentiret; (off. 3,83) quamvis is [...] ab oppressis civibus parens nominaretur; B. W odniesieniu do rzeczy: 1. konkretnej z dopełniaczem rzeczy konkretnej — (Scaur. 45) Africa ipsa parens illa Sardiniae; (nat. deor. 2,86) omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus; 2. abstrakcyjnej (patria, philosophia, natura) — a) z dopełniaczem rzeczownika abstrakcyjnego lub konkretnego: (de orat. 1,9) artium procreatricem quandam et quasi parentem¹²³ eam, quam φιλοσοφίαν Graeci vocant [...] iudicari; (leg. 1,62) earum [sc. rerum] parens est educatrixque sapientia; (Tusc. 5,6) vituperare quisquam vitae parentem [...] audet? — b) z dopełniaczem osoby: (Catil. 1,17) patria quae communis est parens omnium nostrum (cf. de orat. 1,196); (Tusc. 1,118) quod sit a dis immortalibus vel a natura parente omnium constitutum; — c) absolutnie: (rep. 1,1 a [Zieg. 1955]) quoniam plura beneficia continet patria et est antiquior parens quam is qui creavit; (Att. 9,9,2 [r. 49] nostri principes antiquissimam et sapientissimam parentem, patriam, fame necandam audent.

Przenośne użycie wyrazu *parens*, jak widzimy, na ogół nie budziło oporów Cyncerona: na 19 różnych metafor przypada zaledwie 5 złagodzonych. Trudno jednak wyśledzić kryteria, jakimi kierował się autor stosując środki tonujące (*quasi, ut ita dicam*). Można tylko stwierdzić, że 1° w trzech (na 9) wypadkach usprawiedliwiony rzeczownik *parens* odnosi się do osoby, w dwu (na 10) — do rzeczy; 2° w czterech wypowiedziach usprawiedliwienie towarzyszy temuż rzeczownikowi zaopatrzonemu w przydawkę dopełniaczową, która wielokrotnie u Cyncerona decyduje o śmiałości metafory. Kłopotliwe dla badacza jest to, że zdarza się, iż z dwu analogicznych metafor chronologicznie późniejsza jest złagodzona: (Rab. perd. 27) *parentem vestrae libertatis* (A 1); (Planc. 25) *quasi parenti salutis meae* (A 1); cf. (de orat. 1,9) *artium [...] quasi parentem [...] φιλοσοφίαν* (B. 2. a); (leg. 1,62) *earum [rerum] parens est sapientia*. Tu jednak i gdzie indziej w podobnych sytuacjach trzeba się liczyć z działaniem czynników dla nas nieuchwytnych. Nie ulega wątpliwości, że tam, gdzie poczucie językowe dyktowało dodanie środka zabezpieczającego, wyobrażenie ojca ewokowane przez słowo *parens* nie bardzo harmonizowało Cynceronowi z całością obrazu.

Najbardziej niepokoila naszego pisarza metafora przedstawiająca wszechświat w roli rodziciela: (nat. deor. 2,86) *omnium [...] rerum [...] seminator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus* (B 1). Pease (*ad l.*) słusznie zauważa, że niejasną jest rzeczą, dlaczego właśnie rzeczownik *parens* wymagał bardziej formuły usprawiedliwia-

¹²³ Wilkins (*ad l.*) uważa, że *quasi* wskazuje tu na tłumaczenie z jęz. greckiego. Taką funkcję przypisują *quasi* uczeni angielscy częściej.

jącej niż sąsiadujące z nim synonimy i przypuszcza, że Cynceron użył jej ze względu na wszystkie cztery rzeczowniki. W związku z tą hipotezą jednak trzeba zauważyć, że wyraz *parens* jest usprawiedliwiony w innych jeszcze miejscach. Linderbauer¹²⁴ sądzi, że za pomocą rzeczowników *seminator*, *parens*, *educator*, *altor* Cynceron przetłumaczył stoickie wyrażenie λόγος σπερματικός; Pease natomiast wiąże z nim tylko słowa *seminator et parens*.

35. *decentia*

Ten rzadki rzeczownik jest poświadczony po raz pierwszy u Cyncerona, który użył go dwukrotnie: 1. bez usprawiedliwienia — (*de orat.* 3,200) *sic verbis quidem ad aptam compositionem et decentiam santentius vero ad gravitatem orationis utatur*; 2. z usprawiedliwieniem — (*nat. deor.* 2,145) *colorum etiam et figurarum [tum] venustatem atque ordinem et ut ita dicam decentiam oculi iudicant*. Ogólnie uważa się, że wyraz ten utworzył sam Cynceron dla oddania terminu greckiego εὐπρέπεια¹²⁵. Ponieważ kwestię obecności formuły usprawiedliwiającej w drugim cytacie wyświetlił wyczerpująco O. Hey¹²⁶, porzestaniemy tu na zwięzłym zreferowaniu jego wywodów.

Utworzenie rzeczownika *decentia* bezpośrednio od czasownika *decet* (epoka Cyncerowska prawdopodobnie nie знаła jeszcze przymiotnika *decens*, który jest poświadczony dopiero u Horacego, wyrazy zaś *indecens* i *indecentia* czytamy po raz pierwszy u Witruwiusza) było wprawdzie pewnym skokiem słowotwórczym, który wrażliwemu puryście mógł się wydać ryzykownym, ale wobec tego, że w wcześniejszym tekście (*de orat.* 3,200) neologizm ten został wprowadzony bez zastrzeżeń twórcy, trzeba przyjąć, że usprawiedliwienie dotyczy nie jego struktury słowotwórczej, lecz znaczenia. To zaś, że w setkach tekstów wcześniejszych i Cyncerowskich podmiotem przy *decet* są rzeczowniki abstrakcyjne i bezokoliczniki (konkretne rzeczowniki w tej funkcji widzimy jedynie u Plauta — *Most.* 166 i Cyncerona — *frg.* A XIII 22 M.) może wskazywać, że w świadomości Rzymianina z wyrazem *decentia* kojarzyło się coś niematerialnego, oderwanego. Z tym zgadza się też użycie słowa w *de orat.* 3,200, gdzie chodzi o jakość estetyczną. Inaczej ma się rzecz w *nat. deor.* 2,145; tu Cynceron miał na myśli, jak tego dowodzą słowa *oculi iudicant*, piękno dostrzegane oczyma. Ten więc odcień semantyczny mógł wywołać skrupuły autora, których wyrazem jest *ut ita dicam*.

¹²⁴ Linderbauer, jw. T. 2 s. 45.

¹²⁵ Wilkins (*ad de orat.* 3, 200) za Sorofoem wymienia *πρέπον*.

¹²⁶ Hey, jw. s. 450.

36. *praestringere mentis oculos*

Powyższe zdanie czytamy u Cycerona (Cato 42) w takim kontekście: *Ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione non possemus, magnam habendam esse senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica mentis, ut ita dicam, praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium.* To śmiałe, jak wskazuje wtrącenie formuły *ut ita dicam*, powiedzenie jest wprawdzie odosobnioną metaforą Cyce-rona, ale jego elementy oraz metafory analogiczne spotykamy i u niego samego, i u innych pisarzy. I tak figuralny zwrot *oculi mentis* jest po-świadczony już w *orat.* 101: *eloquentia ipsa, quam nullis nisi mentis oculis videre possumus.* Połączenie zaś *oculos praestringere* ('oślepić oczy') w sensie właściwym spotykamy u: 1. Warrona (*frg.* Non. p. 35) *aurum non minus praestringit oculos quam πολὺς ἀκρατος*¹²⁷, 2. Senecki (*epist.* 48,11) *ut non magis auri fulgor quam gladii praestringit oculos meos*; (*ib.* 71,34) [*oculi*] *cadunt [...] nimio splendore praestrici.* W sensie przenośnym widzimy je u Cycerona (*Vatin.* 25): *cuius [sc. Domitii] dignitas et splendor praestringit oculos tuos.*

Zanim Cyceron zaryzykował omawianą metaforę, posłużył się kilka-krotnie zwrotem analogicznym *praestringere aciem* w połączeniu z dopełniaczem: 1. *ingenii* — (*div. in Caec.* 46) *ne ille [...] gestu ac motu corporis praestringat aciem ingenii tui*; 2. *animi* — (*Rab. Post.* 43) *nec illius animi aciem praestringit splendor sui nominis*; (*fin.* 4,37): *aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis.* Cf. *Phil.* 12,3 — *praestrinxerat aciem animi D. Bruti salus*; późniejsze (*div.* 1,61) *nec inopia enecta nec satietate affluentium [quorum utrumque praestringere aciem mentis solet].* W sensie właściwym użyli tego zwrotu: Plaut (*Mil.* 4: *clipeus praestringat oculorum aciem in acie hostibus*) i Lucylisz (*frg.* 1004 W: *praestringat oculorum aciem splendore micanti*).

Zdaje się, że przejście od metafory *praestringere aciem ingenii (animi)* do metafory *praestringere oculos mentis* ułatwiało to, że wyraz *acies* znaczył *m. in.* ('żrenica, wzrok'), jak w *rep.* 6,19; *Tusc.* 1,50; *fin.* 5,84; *nat. deor.* 2,142¹²⁸. Naturalnym podmiotem czynności wyrażonej zwrotem *praestringere oculos (aciem)* były prawdopodobnie w jego uży-ciu właściwym tylko rzeczowniki oznaczające przedmioty błyszczące lub ich blask (*clipeus, aurum, fulgor auri, fulgor gladii, splendor*), w użyciu zaś metaforycznym coś, co przypomina blask, co jest cenne, chwalebne, pozytywne (*dignitas ac splendor, splendor nominis, virtutis splendor, salus*). Tymczasem w metaforze *voluptas mentis praestringit oculos* pod-

¹²⁷ Tu *praestringere* ma dwa różne znaczenia.

¹²⁸ *Theis l. l.* I 401, 49 n.

miotem jest *voluptas*, która dla Cyserona, wyznawcy etyki stoickiej, była pojęciem o wartości ujemnej. W takim odniesieniu wyrażenia *praestringere oculos mentis* naruszającym harmonię obrazu tkwi, jak się wydaje, śmiałość metafory. W tym kontekście *praestringere* nabiera znaczenia 'przytępiać'. Cytowana metafora (*div.* 1,61), gdzie Cyseron parafrazuje tekst Platona, nie podważa naszej konkluzji, bo ma inną strukturę i jest późniejsza.

37. *generosus ortus amicitiae*

Przymiotnik *generosus* pojawia się dopiero w tekstach Cyserona, Salustiusza i Neposa¹²⁹. Użyty właściwie, wskazywał na szlachetne pochodzenie ludzi, potem także zwierząt i roślin ('szlachetnego rodu', 'rasowy', 'szlachetny'). U Cyserona widzimy go 7 razy, w tym raz w utworze wieszowanym (*carm. frg.* 3,49). W odniesieniu do ludzi i ich rodu nie budził zastrzeżeń naszego autora: (parad. 20) *in aliqua generosa ac nobili virgine*; (*Brut.* 213) *o generosam stirpem* [sc. *Scipionum*]; (*off.* 3, 86) *cum rege generoso ac potenti*. Inaczej natomiast miała się rzecz przy użyciu przenośnym (w odniesieniu do rzeczy oderwanych). Należy tu odróżnić dwie odmienne sytuacje, w których przymiotnik *generosus* określa rzeczowniki. 1. *Forma* i *virtus* w znaczeniu 'właściwy człowiekowi szlachetnie urodzonemu', 'wielkoduszny', 'wspaniały' — (*Brut.* 261) *splendidam quandam nimieque veteratoriam rationem dicendi* [sc. *Caesar*] *tenet voce, metu, forma etiam magnifica(m) et generosa(m)*¹³⁰ *quodam modo*; (*Tusc.* 2,16) *natura ipsa et quaedam generosa virtus* [...] *respuat, ne [...] dolorem summum malum diceret*. 2. *Ortus amicitiae* w sensie 'szlachetny' — (*Lael.* 29) *humilem sane relinquunt et minimo generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt*.

Wszystkie trzy użycia metaforyczne przymiotnika Cyseron musiał uważać za śmiałe, skoro je złągodził¹³¹. W dwu pierwszych wypadkach (*Brut.* 261, *Tusc.* 2,16) poprzestał na słabszych środkach tonujących (*quodam modo, quaedam*), w trzecim sięgnął po silniejszy — *ut ita dicam*. Widocznie metafora *generosus ortus amicitiae* wydała mu się najjaskrawsza. Zapewne sprawiał to rzeczownik *ortus*, który zazwyczaj łączył się z dopełniaczem rzeczowników konkretnych, w naszym zaś miejscu wiąże się z *amicitiae* i personifikuje ten rzeczownik abstrakcyjny. Późniejsi

¹²⁹ Tamże VI 1799, 28.

¹³⁰ W rękopisie L czytamy: *magnifica et generosa*. Lekcja: *magnificam et generosam* jest poprawką Corredusa, opartą na *Suet. Iul. Caes.* 55.

¹³¹ Cf. Hasper i Tischer *ad Tusc.* 2, 16; Seyfert-Müller *ad Lael.* 29; Nägelsbach - Müller, jw. s. 322.

prozaicy odnosili *generosus* do abstraktów bez żadnych obiekcji¹³². I tak czytamy u nich: *generosus animus* (Sen. *contr.* 9,1,2; Sen. *benef.* 3,15,4); *generosus spiritus* (Val. Max. 3,2 ext. 9); *generosus cognatus* (Quint. *inst.* 2,4,4); *generosa probitas* (Apul. 2,2)¹³³.

38. *redamare*

Ten derywat jest poświadczony po raz pierwszy u Cyncerona i to dopiero w wypowiedzi (*Lael.* 49): *Quid enim tam absurdum quam delectari multis inanimis rebus, ut honore, ut gloria [...] animante virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam redamare possit, non admodum delectari?* Według zgodnej opinii leksykografów¹³⁴ i komentatorów¹³⁵ mamy tu do czynienia z tworem samego Cyncerona powstałym przez skalkowanie greckiego czasownika ἀντιπλεῖν, a dodatek *ut ita dicam* ma usprawiedliwiać nowość tego tworu. Nie ma powodu do kwestionowania autorstwa Cyncerona, ale wolno wątpić, czy formuła *ut ita dicam* rzeczywiście usprawiedliwia neologizm *redamare* jako taki. Teoria Kwintyliana bowiem mająca oparcie w tradycyjnym puryzmie rzymskim i w greckiej doktrynie stylistycznej, którym hołdował i Cynceron, głosi, że zabezpieczenia wymagały tylko śmielsze nowotwory: *si quid periculosius finxisse videbimur, quibusdam remediis praemunendum est* (*inst.* 8,3,37). Podkreślił ten moment już Hey omawiając funkcję wyrażenia *ut ita dicam* przy rzeczowniku *agilitas*¹³⁶. Tymczasem Seyffert-Müller w komentarzu do omawianego miejsca z naciskiem zaznacza, że *redamare* należy do słów, które „die beste Analogie für sich haben”. Sprawa zatem nie jest całkiem jasna i chyba nie da się załatwić przez odwołanie się do ostrożności słowotwórczej Cyncerona i do faktu, iż wyznawał on znane hasło analogisty Cezara, nakazujące unikać nowych słów jak skały podwodnej (*Gell.* 1,10,4), zwłaszcza że są u Cyncerona wyrazy nowe, bez usprawiedliwienia. Musi być więc w użyciu *redamare* coś niezwykłego i ryzykownego, skoro autor uznał za konieczne je zabezpieczyć.

Gdy zadamy sobie trud choćby pobieżnego przesłedzenia czasowników z prefiksem *re(red)-*, stwierdzimy, że w ich masie niewielką stosunkowo grupę stanowią te, w których morfem *re(red)-* znaczy ‘odwzajemnić się’. (zareagować), ‘odpowiedzieć czynnością wyrażoną pierwiastkiem słowa prostego’. Niektóre z nich — mam na myśli wyrazy poświadczone

¹³² Nägelsbach-Müller, jw. s. 323.

¹³³ Cf. *Thes. l. l.* VI 1801, 10 n.

¹³⁴ Forcellini, Georges, Krebs-Schmalz, Ernout i Meillet s. v.

¹³⁵ Seyffert-Müller, Nauck, Meissner-Landgraf *ad. l.*

¹³⁶ Hey, jw. s. 447.

w epoce archaicznej i Cycerońskiej — spotykamy głównie u poetów, np. *reboare, recrepare, redamtruere, referire, renidere, renidescere, reparcere, retonare*. Nowe czasowniki tego typu w okresie cesarstwa są rzadkie. Z tego zdaje się wynikać, że przedrostek *re(red)-*, często semantycznie wyblakły, w omawianym znaczeniu był już za czasów Cycerona mało produktywny. Kto wie, czy nie na karb tej nieproduktywności formantu należy położyć obecność formuły usprawiedliwiającej przed repliką *redamare*. Nieśmiała inicjatywa Cycerona odniosła pewien sukces, ale dopiero w epoce późniejszej; jego neologizm spotykamy u Apulejusza, Symmacha, Makrobisza, Ambrożego, Augustyna, Paulina z Noli.

39. *supellex vitae — amici*

Właściwe użycie rzeczownika *supellex* możemy śledzić począwszy od Warrona i Cycerona; jego użycie przenośne jest poświadczone po raz pierwszy u Plauta (*Poen.* 1145) w słowach: *Tace atque parce muliebri supellectili*, gdzie chodzi o łyż, potem dopiero u Cycerona. Ten użył go przenośnie pięć razy jako synonimu słów: *instrumentum, ornamenta, ornatus*, a więc w sensie 'wyposażenie', 'ekwipunek', 'rynsztunek'. 1. Ogólnie z myślą — a) o erudycji mówcy: (*de orat.* 1,165) *Hanc enim ego omnem scientiam et copiam rerum in tua prudentia sciebam inesse; in oratoris instrumento tam lautam supellectilem numquam videram*; (cf. *Verr.* II 4,97) *decora atque ornamenta fanorum his praeclaris nominibus amissis in instrumento atque in supellectile C. Verris nominabantur*; — b) o zasadach szkoły perypatetycznej: (*fin.* 5,96) *laetorque eam philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam quam possessiones reliquarum [...] etiam auctiorem repertam quam ceteras*; — c) o przyjaciółach: (*Lael.* 55) *quid autem stultius quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, amicos non parare optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem?* (cf. *ac* 2,31) *qui negant quicquam posse comprehendere, haec ipsa eripiunt vel instrumenta vel ornamenta vitae* oraz (*off.* 1,93): *quasi quidam ornatus vitae*; 2. Specjalnie w odniesieniu do figur retorycznych, należących do warsztatu stylistycznego mówcy — (*orat.* 79) *Verecundus erit usus oratoriae quasi supellectilis*; (*ib.* 80) *Supellex est enim quodam modo nostra, quae est in ornamentis alia rerum alia verborum. Ornatus autem verborum duplex, unus simplicium alter collocatorum*.

Tylko trzy spośród pięciu przenośnych użyczeń rzeczownika *supellex* budzą skrupuły Cycerona: trzecie (*Lael.* 55), czwarte (*orat.* 79) i piąte (*ib.* 80). Trzecią metaforą (*amici vitae supellex*), chronologicznie ostatnią,

choć w sposób naturalny zdaje się wypływać ze słów poprzednich, uznał autor za szczególnie ryzykowną, na co wskazuje obecność najsilniejszego środka usprawiedliwiającego — formuły *ut ita dicam*. Śmiałość polega na tym, że rzeczownik *supellex*, stosowany poprzednio do rzeczy, został tu przeniesiony na istoty żywe (*amici*). Niezwykłość wyrażenia potęguje być może połączenie *supellex vitae*, utworzone prawdopodobnie na wzór *instrumenta* i *ornamenta vitae* (ac. 2,31)¹³⁷. Jeżeli wyraz *supellex* oddamy w *Lael.* 55 przez 'klejnot', jak to proponuje Seyffert-Müller¹³⁸, obraz ulegnie wypaczeniu i purystyczny dodatek „że tak powiem” stanie się zbędny.

Ryzykownym również chwytem było w poczuciu Cyclerona nazwanie figur retorycznych, zazwyczaj określanych jako *flores*, *ornamenta*, *ornatus dicendi*, wyrazem *supellex*; toteż każde z dwu takich użycie tego słowa, choć następują po sobie bezpośrednio, stonował (*quasi, quodam modo*). W tym wypadku znaczenie wyrazu zacieśnia się i specjalizuje.

40. *grex*

Pierwotnie i właściwie rzeczownik *grex* oznaczał stado zwierząt, potem został przeniesiony i na różne ugrupowania ludzkie. Sens przenośny wyrazu musiał być utarty w prozie klasycznej, skoro na 27 takich użycie u Cyclerona przypada tylko jedno usprawiedliwione. Przenośne użycia Cyclerona można, trzymając się kryterium semantycznego zastosowanego w *Th. l. l.*, uszeregować następująco: A. Grupa ludzi luźniej ze sobą związanych ('gromada', 'kupa', 'zgraja', 'banda'): *sicariorum* (*S. Rosc.* 93; 94), *patronum* (*S. Rosc.* 89), *moratorum* (*div. in Caec.* 49), *desperatorum hominum* (*Catil.* 2,10; cf. 2,23), *delicatae iuventutis* (*Mur.* 74), *hominum perditorum* (*Sull.* 66), *amicorum* (*Att.* 1,18,1; *fin.* 1,65), *honestissimorum amicorum* (*Sull.* 77), *venalium* (*p. red. in sen.* 14), *praedonum* (*dom.* 24), *faeneratorum* (*Sest.* 18), *mercennariis* (*Sest.* 112), *noviciorum* (*Pis.* 1), *sordidissimis* (*Pis.* 22), *ancillarum* (*Mil.* 55), *accusatorum atque indicum* (*parad.* 46), *adulescentium* (*Tusc.* 5,66), *epheborum* (*nat. deor.* 1,79), *sui similes* (*Phil.* 5,18), *latronum* (*Phil.* 12,26; cf. 5,18), *latrocinii* (*Phil.* 13,10); B. Zespół ludzi ściśle z sobą związanych: 1. filozofów ('szkoła') — (*de orat.* 1,42) *philosophorum greges iam ab illo fonte et capite Socrate*; 2. aktorów ('związek', 'trupa') — (*Phil.* 8,26) *inter mimorum ac mimarum greges*; 3. innych osób ('grono') — (*Att.* 6,1,10) *vellem te in tuam veterem gregem rettulisses*;

¹³⁷ Cf. Reid *ad ac.* 2, 31.

¹³⁸ Seyffert-Müller w komentarzu do *Laeliusa* s. 369.

4. przyjaciół ('koło') — (Lael. 69) *Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege.*

Powstaje pytanie, dlaczego w ostatnim cytacie Cynceron poprzedził rzeczownik *grex* wyrażeniem usprawiedliwiającym *ut ita dicam*. Znanе mi komentarze interesują się kwestią wartości uczuciowej słowa *grex*, ale na to pytanie nie odpowiadają¹³⁹. O tym, że ten wyraz nie raził Cyncerona w odniesieniu do przyjaciół, o których jest mowa w rozpatrywanej wypowiedzi, wskazują: *Att.* 1,18,1; *fin.* 1,65, w szczególności zaś *Sull.* 77 (*honestissimorum amicorum*), gdzie nie ma żadnych środków łagodzących. Zdaje się, że odpowiedzi na postawione pytanie trzeba szukać w kontekście. Leliusz, główna osoba dialogu, któremu Cynceron każe wypowiedzieć interesujące nas zdanie, odnosi się z wielkim szacunkiem do swego zmarłego przyjaciela, Scypiona. Wprawdzie uważa go za wzór człowieka umiającego się zniżyć do stojącego niżej na drabinie społecznej przyjaciela, ale równocześnie charakteryzuje go wyrazem *excellētia*. Musiała owa *excellētia Scipionis* mocno kontrastować ze słowem *grex*, jeśli Cynceroński Leliusz odczuł potrzebę dodania *ut ita dicam*. Kto wie, czy nie mamy tu do czynienia z *humilitas verbi*, względną nie absolutną. Podobny, jak się zdaje, wypadek zachodzi w słowach: *praeter ceteros Scipio quasi quodam gaudio elatus* (*rep.* 3,42) gdzie *quasi quodam* tonuje odniesienie *gaudio elatus* do osoby Scypiona.

41. *fatalis casus*

Tak określił Cynceron dyktaturę Cezara, gdy w *Phil.* 6,19 nawoływał do przeciwstawienia się jedynowładczym zakusom Antoniusza, mówiąc: *Fuit aliquis fatalis casus, ut ita dicam, quem tulimus, quoquo modo ferendus fuit: nunc si quis erit, erit voluntarius.* Wyrażenie to wraca w analogicznym kontekście (*Phil.* 10,19); *An cum illum necessarium et fatalem paene casum non tulerimus, hunc feremus voluntarium?* Tu jednak funkcję złagodzenia pełni przysłówki *paene*. Tę samą myśl Cynceron wyraził innymi słowami już w *Phil.* 3,29: *Sed si illa tulimus, quae nos necessitas ferre coegit, quae vis quaedam paene fatalis, quae tamen ipsi non tulimus: etiamne huius impuri latronis feremus taeterimum dominatum?*

Sens przymiotnika *fatalis* w przytoczonych wypowiedziach jest zupełnie jasny dzięki obecności synonimu *necessarius* i opozycji *voluntarius*. Znaczy on mianowicie 'przez los zesłany', 'narzucony przez przeznaczenie', 'nieuchronny'. W *Phil.* 3,29 przeznaczenie zostało określone

¹³⁹ Mam na myśli komentarze: Naucka, Seyfferta-Müllera, Meissnera, Landgrafa.

podwójnie: za pomocą *necessitas* oraz *vis quaedam fatalis*, gdzie zaimmek *quaedam* pełni rolę zastrzeżenia. Cf. (p. red. ad Quir. 19) *nobis quasi aliqua necessitate [...] belligerandum fuit*; (nat. deor. 1,55) *illa fatalis necessitas, quam εἰμαρμένην dicitis*; Tim. 43, gdzie *necessarius* = εἰμαρμένος.

Inaczej ma się rzecz ze słowem *casus*, które w omawianym zwrocie można rozumieć dwojako: ('przypadek') lub ('nieszcęście'). Kwestia znaczenia jest tu zasadnicza, gdyż od jej rozwiązania zależy określenie funkcji formuły *ut ita dicam*. Nad tą funkcją zastanawiał się już Hey¹⁴⁰ rozpotrując kolejno obie możliwości semantyczne. Jeśli przyjmieny pierwszą z nich, to wyrażenie *fatalis casus* przetłumaczymy słowami: ('nieuchronny przypadek'). W takim zaś razie zwrot *ut ita dicam* i spokrewniony z nim funkcjonalnie przysłówek *paene*¹⁴¹ usprawiedliwiałyby oksymoron w postaci *contradictio in adiecto*. Oparcie dla takiej hipotezy widzi Hey w tym, że u Cyclerona *casus* i *fatum* bywają pojęciami przeciwstawnymi, na co wskazują definicje tych pojęć (*div.* 1,125; 1,126; 2,15 oraz *fat.* 6), natomiast *fatum* i *necessitas* zjawiają się jako synonimy (np. *fat.* 21; 28; 38).

Jeżeli zaś przyjmieny dla rzeczownika *casus* poświadczone gdzie indziej u Cyclerona i u innych pisarzy znaczenie ('nieszcęście')¹⁴², to nasz zwrot przełożymy: „Nieszcęście spowodowane przez przeznaczenie” i powstanie pytanie, dlaczego Cycleron użył przy nim środków łagodzących. To pytanie trzeba rozszerzyć i na inne wyrażenia, bo, jak się okazuje, tak rzeczownik *fatum* jak i przymiotnik *fatalis* w odniesieniu do innych słów pojawiają się u Cyclerona często (u innych autorów sporadycznie) z ekwiwalentami formuły *ut ita dicam*. I tak na 24 użycia przymiotnika *fatalis* (rzeczownik *fatum* tu pomijamy) przypada u Cyclerona 10 użycie usprawiedliwionych¹⁴³. Do czterech bowiem zacytowanych na początku artykułu dochodzi 6 dalszych: *har. resp.* 6 — *quasi fatali adventu* [sc. *Scipionis in Africam*]; *Lig.* 17 — *fatalis quaedam calamitas*, *epist.* 15,15,2 — *illo quasi fatali proelio*; *Brut.* 250 — *quasi fatali malo*; *ac.* 1,29 — *quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni*; *div.* 1,98 — *fatale quoddam monstrum*. Dodajmy jeszcze do tego dwa użycia korespondentów Cyclerona: Cotta u Cyclerona (*epist.* 12,2,3) — *fatali quadam desperatione*; Cassius (*ib.* 12,13,1) — *fatale nescio quid*.

W tym stanie rzeczy Hey skłania się raczej do przypuszczenia, że fraza *ut ita dicam* i jej funkcjonalne równoważniki (*paene, quidam, quidem paene, quasi aliquis, nescio quid*) są tu wyrazem ostrożności i

¹⁴⁰ Hey, jw. s. 464-467.

¹⁴¹ O tym przysłówku Hey nie wspomina.

¹⁴² Cf. *Theis. l. l.* III 577, 41 n.

¹⁴³ Cf. tamże VIII 332, 48; 333, 12-38; 334, 52-54.

powściągliwości Cycerona, gdy przyjmuje działanie owej niepojętej i tajemniczej siły, jaką jest przeznaczenie. Takie rozwiązanie wydaje się przekonywające. Kto wie, czy nie należałoby się posunąć o krok dalej i przyjąć działanie tzw. tabu lingwistycznego, które zalecało użycie środków łagodzących, gdy się mówi o tak groźnej potędze.

42. *pacis alumnus*

To metaforyczne połączenie wyrazów znajduje się w *Phil.* 7,8 w długim i nieforemnym periodzie¹⁴⁴, którego zrąb stanowią słowa: *Itaque ego ille, qui semper pacis auctor fui [...] ego igitur pacis, ut ita dicam, alumnus [...] ego ille pacis semper laudator, semper auctor pacem cum M. Antonio esse nolo*. Celem łatwiejszego zorientowania się w funkcji *ut ita dicam* w przytoczonym miejscu, rozpatrzmy pozostałe użycia słowa *alumnus* u Cycerona. Rzeczownik ruchomy *alumnus* (*-a*) stosuje Cyceron właściwie i przenośnie. Z właściwym użyciem mamy do czynienia w: (*Arat. frg.* 5,1) *aquai dulcis alumnae*; (*Verr.* 6,123) *agrorum alumni*; (*ib.* 6,169) *Italiae alumnus*. Pozostałymi wypowiedziami, w których nasz rzeczownik ma znaczenie przenośne, są: (*fin.* 4,74) *Aristoteles reliquique Platonis alumni*; (*Att.* 14,17^a,2 [r. 44]) *mihi vero gloriosum te iuvenem consulem florere laudibus quasi alumnus disciplinae [= (szkoły)]¹⁴⁵ meae*; (*Brut.* 45) *acis est comes ottique socia et iam benae constitutae civitatis quasi alumna quaedam eloquentia*. Podobne metafory czytamy również we współczesnych Cyceronowi utworach wierszowanych: (*Carm. epigr.* 12,3) *pietatis alumnus (Gaius Quinc)tius Valgus patronus¹⁴⁶*; (*Varro Men.* 141) *ad nos accedat cana Veritas, Atticae philosophiae alumna*. Te jednak należą do konwencji poetyckiej.

Widzimy, że z czterech metafor Cycerona tylko jedna nie jest usprawiedliwiona, mianowicie: *Aristoteles Platonis alumnus*. Autor uważał ją za zupełnie naturalną dlatego, że jako wychowawca i jako wychowanek występują w niej osoby. Niepokój purysty, którego wyrazem są słowa: *ut ita dicam* (*Phil.* 7,8), *quasi* (*Att.* 14,17^a,2), *quasi quaedam* (*Brut.* 45), budzi się natomiast wtedy, gdy w roli wychowawcy ukazuje rzecz abstrakcyjną (*pacis, disciplinae*), w roli zaś pupila — osobę (*ego, Dolabella*), albo gdy obie te funkcje przypisuje rzeczom oderwanym (*bene constitutae civitatis alumna eloquentia*). Śmiałość tych metafor jest złagodzona w każdym wypadku inaczej, mimo że dwie z nich są strukturalnie pokrewne (*Phil.* 7,8 i *Att.* 14,17^a,2). Znane powiedzenie Tacyty: *eloquen-*

¹⁴⁴ Cf. Hey, jw. s. 458.

¹⁴⁵ Tamże s. 459.

¹⁴⁶ Tę inskrypcję Hey (tamże) uważa za równoczesną lub nawet wcześniejszą od 7 *Filipiki* Cycerona.

tia alumna licentiae (dial. 40) nawiązuje strukturalnie do metafory: *bene constitutae civitatis alumna eloquentia*. Omówione wyrażenie *pacis alumnus* jest ostatnim naszym hasłem. Na tym kończymy część materiałowo-analityczną.

Pozostało jeszcze zestawić spostrzeżenia, jakie nasunęły się przy powyższym przeglądzie. Dotyczą one samej formuły usprawiedliwiającej, jak i charakteru wyrażen usprawiedliwianych. Obok frazy *ut ita dicam* istnieje zwrot *ut sic dicam*, którego Ciceron użył tylko jeden raz — w młodzieńczym elaboracie *De inventione* (2,168) przy wyrażeniu *corpus civitatis* (h. 1)¹⁴⁷. Ponieważ ten zwrot minimalnie różni się od naszej formuły i zjawia się u Cicerona w jednym tylko miejscu, omawiamy go razem z tą ostatnią. Wariant *ut sic dicam*, który, tak samo jak *ut ita dicam*, nie jest poświadczony przez Cicerona, spotykamy potem jeszcze pięć razy: 4 razy u Kwintyliana¹⁴⁸ i jeden raz u Frontinusa.

Formuła *ut ita (sic) dicam* występuje u Cicerona 42 razy. Kompletny wykaz miejsc, w których ona zostało użyta przez Cicerona, jak i lista wyrażen, które wprowadza, zostały uwzględnione dopiero w niniejszej pracy¹⁴⁹. Gdy zaś chodzi o częstość występowania zwrotu *ut ita (sic) dicam* w poszczególnych dziełach Cicerona i ich grupach, to przedstawia się ona następująco: mowy (*Caecin.* — 1; *Sest.* — 1; *Phil.* — 2) ukazują go 4 razy na 1349¹⁵⁰ stron, dzieła retoryczne (*inv.* — 1; *de orat.* — 3; *Brut.* — 7; *orat.* — 5) 16 razy na 502 strony, pisma filozoficzne (*leg.* — 1; *parad.* — 1; *fin.* — 7; *Tusc.* — 4; *Tim.* — 1; *nat. deor.* — 2; *Cato* — 1; *Lael.* — 4) 21 razy na 1007 stron, listy (*Att.*) 1 raz na 958 stron. Te liczby mają swoją wymowę.

Co do miejsca formuły, to teoria Cicerona i Kwintyliana zaleca umieszczać ją, jak wspomniano na wstępie, przed wyrażeniem usprawiedliwianym, co ma swoje psychologiczne uzasadnienie. Ale praktyka autorów łacińskich jest pod tym względem swobodniejsza. I tak u Cicerona *ut ita dicam* poprzedza wyrażenie usprawiedliwiane 24 razy (hasła: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 38, 39, 40, 42), w tym w mowach 3×, w pismach retorycznych 7 razy, w dziełach filozoficznych 13 razy. Z umieszczeniem formuły po słowie uspra-

¹⁴⁷ Cyfry arabskie od 1 do 42 w nawiasie, którymi posługuję się w uwagach końcowych, oznaczają numer hasła w partii materiałowej.

¹⁴⁸ Cf. Nagnejewicz, jw. s. 300 n.

¹⁴⁹ Merguet zestawia w swych słownikach (s. v. *dico*) miejsca użycia frazy w mowach i pismach filozoficznych Cicerona. *Thes. l. l.* (V 976, 1-11) przytacza tylko 19 miejsc; Hey porzestaje tylko na podaniu liczby ogólnej.

¹⁵⁰ Liczbę stron oparto tu na wydaniu Baitera-Kaysera, jedynym komplecie dzieł Cicerona znajdującym się pod ręką.

wiedliwianym spotykamy się 15 razy (hasła: 3, 5, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 26, 27, 34, 37, 41), w tym w mowach 1 raz, w dziełach retorycznych 8 razy, w pismach filozoficznych 6 razy, w listach 1 raz. W obrębie wyrażenia usprawiedliwionego umieścił Cynceron *ut ita dicam* 3 razy¹⁵¹ (hasła: 21, 31, 36), w tym w dziełach retorycznych 1 raz, w filozoficznych 2 razy.

Ponadto widoczna jest u Cyncerona pewna skłonność do stawiania *ut ita dicam* po spójniku kopulatywnym *et* (*atque*) łączącym dwie jednakowe części mowy (zdania). To zjawisko obserwujemy w 9 następujących wypadkach: *definitio et, u.i.d.*, *consecutio* (*de orat.* 1,120), *prudenter et, u.i.d.*, *catum* (*leg.* 1,45), *grandis, et, u.i.d.*, *tragicus* (*Brut.* 203), *agitantem et, u.i.d.*, *sagacem* (*fin.* 2,45), *ordinem et, u.i.d.*, *concordiam* (*fin.* 3,21), *mandat iis et, u.i.d.*, *serit* (*Tusc.* 2,13), *forti et, u.i.d.*, *virili* (*Tusc.* 3,22), *esse atque, u.i.d.*, *habitare* (*Tusc.* 3,83), *ordinem et, u.i.d.*, *decentiam* (*nat. deor.* 2,145). Za pewną odmiankę tego rodzaju połączenia można uznać następujące powiedzenia, w których spójnik *et* został zastąpiony enklityką *-que*: *agilitatem, u.i.d.*, *mollitiamque* (*Att.* 1,17,4), *delicior, u.i.d.*, *molliorque* (*fin.* 5,12), *velis, u.i.d.*, *remisque* (*Tusc.* 3,25) por. *parens, u.i.d.*, *atque educator* (*nat. deor.* 2,86).

Formuła *ut ita dicam*, sama przez się dostatecznie silna, została w trzech wypadkach wzmocniona za pomocą innych środków, którymi są: *etsi humilior dictum est; tamen simile est* oraz *videntur* (*orat.* 233 przy *scopas dissolvere*), *quasi* (*fin.* 1,39 przy *titillat sensus voluptas*), *aliquis* (*Phil.* 6,19 przy *fatalis casus*).

Gdy Cynceron używa jakiegoś śmiałego wyrażenia częściej, czy to w sposób identyczny, co się zdarza rzadko, czy to w sposób podobny, wówczas *ut ita dicam* nie powtarza się, lecz wymienia z innymi środkami łączącymi. Dotyczy to wyrazów: *deus* (6) — *Cluent.* 195 (*quasi aliquis*), *nat. deor.* 2,32 (*quasi quidam*); *artifex* (10) — *fin.* 1,42 (*tamquam*); *vale-tudo* (20) — *opt. gen.* 8 (*quasi*); *titillare* (22) — *Tusc.* 3,47 (*quasi*), *off.* 2,63 (*quasi*); *concordia* (25) — *fin.* 1,47 (*quasi quidam*); *serere* (29) — *Tim.* 46 (*quasi*), *ib.* 43 (*quasi*); *parens* (34) — *Planc.* 25 (*quasi*), *de orat.* 1,9 (*quasi*), *ib.* 3,3, (*quasi*), *Tim.* 6 (*quasi*); *generosus* (37) — *Brut.* 261 (*quodam modo*), *Tusc.* 2,16 (*quidam*); *supellex* (39) — *orat.* 79 (*quasi*), *ib.* 80 (*quodam modo*); *fatalis casus* (41) — *Phil.* 10,19 (*paene*); *alumnus* (42) — *Brut.* 45 (*quasi quidam*), *Att.* 14,17^a,2 (*quasi*).

¹⁵¹ Podane tu liczby (24, 15, 3) nie zgadzają się z rachunkiem Heya (jw. s. 445), który teoretycznie uznaje interpozycję formuły, ale praktycznie uważa ją za postpozycję. Ponadto ten uczony w wypowiedzi: *scopas, ut ita dicam, mihi videntur dissolvere* (hasło 21) widzi postpozycję formuły, bo — chyba niesłusznie — rozбивa wyrażenie przysłowiowe *scopas dissolvere* i odnosi ją do *scopas*.

Podsumowując wyniki musimy także dokładniej określić funkcję omawianej formuły w świetle przeprowadzonej analizy leksykograficznej. Wynika więc sprawa sklasyfikowania wyrażen usprawiedliwianych z uwzględnieniem czynnika, który zadecydował o użyciu *ut ita dicam*. Klasyfikacja, która z natury rzeczy wymaga stanowczych rozstrzygnięć, w naszym wypadku jest trudna, dlatego że analiza nie dała w szeregu punktów rozwiązań jednoznacznych. Nie sposób więc przy grupowaniu słów unikać pewnej arbitralności. Z tymi zastrzeżeniami wyróżniamy wśród wyrażen usprawiedliwionych przez Cyncerona następujące typy:

A. Śmiałe innowacje semantyczne

1. Metafory żywe: *alumnus* (2), *artifex* (4), *auctoritas* (5), *campus* (6), *concordia* (8), *deus* (13), *generosus* (16), *iuniores* (22), *mater* (24), *parens* (26), *pugnax* (29), *sagax* (32), *serere* (35), *supellex* (37), *titillare* (38), *valetudo* (42).

2. Wyrazy użyte w specjalnym znaczeniu przenośnym: *ardens* (3), *consecutio* (9), *corpus* (10), *floridus* (15), *grandiloquus* (18), *habitare* (20), *lutulentus* (23), *praestringere* (28), *virilis* (41), *rotundus* (31), *senior* (34), *tragicus* (39), *velis remisque* (39).

3. *Humilius dicta*, czyli wyrazy przeniesione ze sfery niższej do wyższej: *opus* (5), *subdole* (9), *scopae* (21), *grex*.

4. Śmiała metonimia: *delicatus* (27).

B. Neologizmy słowotwórcze

1. Śmiałe same przez się: *indolentia* (23), *gloriatio* (26), *redamare* (38).

2. Niezwykłe w swoim znaczeniu: *agilitas* (1), *decentia* (35).

C. Archaizm — *catus* (4)

D. Oksymoron — *populus non popularis*

E. Wyraz nieadekwatny (?) — *fatalis*

Podział wyrazów usprawiedliwionych na części mowy: 19 rzeczowników, 17 przymiotników, 5 czasowników, 1 przysłówek. Formułą *ut ita dicam* posługują się i prozaicy pocycerońscy. Z danych, jakimi rozpo-

rzadzam w tej chwili, wynika, że została przez nich użyta 57 razy¹⁵², w tym 37 razy przez Senekę Młodszego. Jeśli uwzględnimy objętość dzieł prozaicznych Seneki, stwierdzimy, że częstość użycia tego zwrotu jest u niego większa niż u Cyncerona. W okresie cesarstwa z *ut ita dicam* konkuruje (począwszy od Kwintyliana) fraza *ut ita (sic) dixerim*, którą zarejestrowano 74 razy (47 z *ita* + 27 z *sic*).

LA FORMULE UT ITA DICAM CHEZ CICERON

Résumé

La présente étude continue les recherches entreprises par O. Hey¹⁵³. La partie centrale comprend 42 „articles” dont les en-têtes sont constitués par les expressions excusées par Cicéron à l'aide de la formule *ut ita dicam* et dont l'objet consiste à apporter la réponse à la question difficile qui est: qu'est-ce qui amena l'auteur à se servir, dans chaque cas concret, de la formule en question? Les douze „articles” de l'étude relationnent les conclusions de Hey, en proposent une vue critique et d'autres solutions là où cela semble nécessaire. Dans les autres „articles”, l'auteur présente les résultats de ses propres recherches tenant toujours compte de différentes considérations à ce sujet, parfois inexactes et sans fondement. En conclusion, l'auteur propose entre autres une classification d'expressions justifiées ainsi que leur liste.

¹⁵² Do tego dochodzi pewna ilość użyć u św. Hieronima, które niekompletnie zestawił P. Antin (jw.).

¹⁵³ ALLG. T. 15:1958 s. 420.